

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Π.Μ.Σ.: «ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

Διπλωματική Εργασία

ΘΕΜΑ:

**«Οι παράγοντες που οδήγησαν στη δημιουργία της ΟΝΕ και
μια διερεύνηση της βιωσιμότητάς της: οικονομικές και
πολιτικές πτυχές»**

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Α.Μ: 16912

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΚΑΤΣΙΚΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ΛΕΚΤΟΡΑΣ

ΑΘΗΝΑ, ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή	2
2. Ο (μακρύς) δρόμος προς την ONE	3
2.1 Οι πρώιμες προσπάθειες	3
2.2 Οικονομικές κινητήριες δυνάμεις προς την ONE	4
2.3 Πολιτικές κινητήριες δυνάμεις προς την ONE	7
3. Η κριτική της ONE	10
4. Η εποχή των ψευδαισθήσεων	18
5. Το ξέσπασμα της κρίσης και η διαχείρισή της	25
6. Η προοπτική της ONE	32
7. Συμπεράσματα	34
Βιβλιογραφία	37

1. Εισαγωγή

Προκειμένου να κατανοήσουμε την υπαρξιακή κρίση που βιώνει σήμερα η ONE, θα πρέπει να ανατρέξουμε στις κινητήριες δυνάμεις που οδήγησαν στη θέσπισή της. Αυτό κάνει η πρώτη ενότητα τούτης της εργασίας, καταλήγοντας στο εξής συμπέρασμα: ανεξάρτητα από τα οποιαδήποτε οικονομικά του οφέλη, το κοινό νόμισμα απέβλεπε πρωτίστως στην πολιτική ενοποίηση. Για τη Γαλλία, τούτο σήμαινε τη δέσμευση της επανενωμένης Γερμανίας στο άρμα μιας ισχυρής Ευρώπης· η Γερμανία, από την άλλη, “αντάλλαξε” την επανένωσή της με την αποδοχή του κοινού νομίσματος – υπό τον όρο, ωστόσο, να του επιβάλει τους δικούς της κανόνες (Τσούκαλης, 2014, σ. 37). Οι Γαλλογερμανικές σκοπιμότητες και οι συσχετισμοί ισχύος διαμόρφωσαν ένα αδύναμο θεσμικό πλαίσιο για την ONE, το οποίο ουσιαστικά διατηρείται μέχρι σήμερα.

Στην επόμενη ενότητα εξετάζονται οι ανεπάρκειες που είχε αυτό το θεσμικό πλαίσιο μέχρι το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Αποδεικνύεται πως η Ευρωζώνη πόρρω απείχε από μια “βέλτιστη νομισματική περιοχή”. Επιπλέον, διέθετε ασθενή δημοκρατικά θεμέλια και επίσης παραβίαζε συστηματικά τους δημοσιονομικούς κανόνες της. Παρά ταύτα, η Ευρωζώνη λειτούργησε ικανοποιητικά τα πρώτα δέκα χρόνια της ζωής της. Μέσα σε όλη αυτή την περίοδο, ωστόσο, επωάζονταν σοβαρές οικονομικές ανισορροπίες μεταξύ των κρατών-μελών – ανισορροπίες που θα είχε αποτρέψει ένα επαρκέστερο θεσμικό πλαίσιο και που αποκαλύφθηκαν τελικά με το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Αυτή η “εποχή των ψευδαισθήσεων” εξετάζεται στην τρίτη ενότητα.

Στην τέταρτη, περιγράφεται το ξέσπασμα της κρίσης στην Ευρωζώνη, καθώς και ο τρόπος διαχείρισής της. Η διαχείριση αυτή υπήρξε διστακτική, ανεπαρκής και υπαγορευμένη από επιμέρους εθνικά συμφέροντα. Βεβαίως, στάθηκε αρκετή για να αποτρέψει τη διάλυση του ευρώ, όχι όμως και για να του εξασφαλίσει ένα σταθερό και βιώσιμο πλαίσιο λειτουργίας μακροπρόθεσμα. Η ONE θα χρειαστεί ενίσχυση των μηχανισμών αλληλεγγύης και διαχείρισης κρίσεων, αύξηση της οικονομικής της συμμετρίας και ενδυνάμωση των δημοκρατικών θεμελίων της. Ειδιάλλως, ελλοχεύουν σημαντικοί οικονομικοί και πολιτικοί κίνδυνοι.

Η πέμπτη ενότητα προτείνει μια σειρά μεταρρυθμίσεων για την περαιτέρω θεσμική θωράκιση της Ευρωζώνης και παράλληλα διερευνά την πιθανότητα υλοποίησής τους. Το συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγει τούτη η εργασία, είναι το

εξής: στο βαθμό που διατηρείται η οικονομική ασυμμετρία των κρατών-μελών – πράγμα αναπόφευκτο, έως κάποιο βαθμό, λόγω των διαφορετικών καπιταλιστικών μοντέλων Βορρά-Νότου – η βιωσιμότητα της ONE θα απαιτήσει μεγαλύτερη οικονομική αλληλεγγύη. Η επίδειξη αλληλεγγύης, ωστόσο, προϋποθέτει ένα ευρύτερο πολιτικοοικονομικό όραμα για την Ευρώπη (Hall, 2014, σ. 1235). Δυστυχώς, το όραμα αυτό σήμερα απουσιάζει.

2. Ο (μακρύς) δρόμος προς την ONE

2.1 Οι πρώιμες προσπάθειες

Το ζήτημα της νομισματικής ενοποίησης απασχολούσε ανέκαθεν την ΕΚ/ΕΕ. Οι λόγοι για αυτό το διαχρονικό μέλημα ήταν πάντα, λίγο-πολύ, οι ίδιοι: η ανάγκη για τη σωστή λειτουργία της κοινής αγοράς με σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες, η ανάγκη για συμμετρία μεταξύ ελλειμματικών και πλεονασματικών κρατών (κυρίως μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας), και τέλος, η προώθηση της πολιτικής ολοκλήρωσης μέσω οικονομικών μηχανισμών (Τσούκαλης, 2015, σ. 238-239).

Βεβαίως, κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, το σύστημα του Bretton Woods εξασφάλιζε την απαραίτητη νομισματική σταθερότητα στην Κοινότητα. Όλα άρχισαν να αλλάζουν στη δεκαετία του 1960. Ο κλιμακούμενος πληθωρισμός στις ΗΠΑ που δημιουργούσε αβεβαιότητα για τη σταθερότητα του δολαρίου και του παγκόσμιου νομισματικού συστήματος, καθώς και ο φόβος πως η αστάθεια αυτή «θα διατάρασσε το σχέδιο ενοποίησης» (Eichengreen, 2013, σ. 211) έκανε τους Ευρωπαίους να εξετάσουν για πρώτη φορά τη νομισματική τους ενοποίηση.

Με το ψήφισμα της 22^{ης} Μαρτίου του 1971, το Συμβούλιο υιοθέτησε την Έκθεση Werner, η οποία προέβλεπε σε τρεις φάσεις τη δημιουργία μιας οικονομικής και νομισματικής ένωσης. Έτσι γεννήθηκε το “φίδι στο τούνελ”: η στενή ταινία διακύμανσης των κοινοτικών νομισμάτων ($\pm 2,25\%$), που έπρεπε να ελίσσεται μέσα στο τούνελ που σχημάτιζαν τα περιθώρια διακύμανσης των ευρωπαϊκών νομισμάτων και του δολαρίου (Μούσης, 2015, σ. 129). Δυστυχώς το “φίδι” δεν θα έμενε για πολύ μέσα στο “τούνελ”. Η απόφαση των ΗΠΑ να αναστείλουν τη μετατρεψιμότητα του δολαρίου σε χρυσό τον Αύγουστο του 1971 και η παγκόσμια νομισματική αστάθεια που ακολούθησε, καθώς και οι αποκλίνουσες οικονομικές πολιτικές των κρατών-

μελών τίναν στον αέρα τα φιλόδοξα σχέδια της Έκθεσης Werner (Τσούκαλης, 2015, σ. 231).

Η επόμενη προσπάθεια έγινε το Δεκέμβριο του 1978, όταν το Συμβούλιο εγκαθίδρυσε με κανονισμό το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (ΕΝΣ). Η εμπειρία του πληθωρισμού της δεκαετίας του 1970 αναμφίβολα επέδρασε καταλυτικά σε αυτή την εξέλιξη. Το ΕΝΣ έμοιαζε αρκετά με το “φίδι”, καθώς η μέγιστη επιτρεπτή απόκλιση μεταξύ δύο κοινοτικών νομισμάτων διατηρούνταν στο 2,25%, μόνο που τώρα οι συναλλαγματικές διακυμάνσεις υπολογίζονταν με βάση ένα καλάθι νομισμάτων (ECU), και όχι με βάση κάθε ξεχωριστό νόμισμα. Σύμφωνα με τον Μούση (2015, σ. 130), το ΕΝΣ, στην αρχική του φάση τουλάχιστον, ήταν «ένα βελτιωμένο “νομισματικό φίδι”, πιο ευέλικτο και πιο αλληλέγγυο».

Πράγματι, το ΕΝΣ λειτούργησε αρκετά καλά ως τις αρχές του 1990. Εξασφαλίζοντας την απαιτούμενη πειθαρχία (ιδιαίτεως στη Γαλλία και στην Ιταλία), σταθεροποίησε τις συναλλαγματικές ισοτιμίες και αργότερα διευρύνθηκε με τη συμμετοχή του Ηνωμένου Βασιλείου, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Ωστόσο ο ασύμμετρος χαρακτήρας του (το βάρος της προσαρμογής έπεφτε κυρίως στις ελλειμματικές χώρες και όχι στην πλεονασματική Γερμανία), δεν ήταν εύκολα ανεκτός, ειδικά σε περιόδους ύφεσης (Τσούκαλης, 2015, σ. 234). Η πειθαρχία άρχισε να κλονίζεται στις αρχές του 1990. Η χρηματοδότηση της γερμανικής ενοποίησης, που δημιουργούσε την ανάγκη υψηλών επιτοκίων, καθώς και η απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίων μέσα στην Κοινότητα, που πυροδότησε κερδοσκοπικές επιθέσεις, οδήγησαν στην κατάρρευση του ΕΝΣ.

2.2 Οικονομικές κινητήριες δυνάμεις προς την ΟΝΕ

Το ενδιαφέρον για την ΟΝΕ είχε αναζωπυρωθεί πολύ πριν καταρρεύσει το ΕΝΣ. Κυριότεροι οικονομικοί λόγοι για αυτό το ενδιαφέρον ήταν η προγραμματισμένη για την 1^η Ιουλίου του 1990 απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίων, καθώς και η ολοκλήρωση της κοινής αγοράς που είχε ήδη δρομολογηθεί με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη.

Ως προς τον πρώτο λόγο, οι δυσάρεστες εμπειρίες του παρελθόντος είχαν διδάξει στους Ευρωπαίους το αδύνατο τρίλημμα της πολιτικής τους: δεν μπορούσαν να έχουν ταυτόχρονα σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες, ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων και δώδεκα ανεξάρτητες νομισματικές πολιτικές. Δεδομένης πλέον της ελεύθερης

κίνησης κεφαλαίων, «έπρεπε να δοθεί ένα τέλος είτε στις σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες, είτε στην άσκηση ανεξάρτητης νομισματικής πολιτικής» (Τσούκαλης, 2015, σ. 234). Άλλωστε, δεν είναι καθόλου τυχαίο πως η απόφαση σύστασης της Επιτροπής για τη Μελέτη της ONE πάρθηκε λίγους μήνες μετά την υιοθέτηση της οδηγίας για απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίων, καθώς τα δύο αυτά ζητήματα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα (Τσούκαλης, 1998, σ. 249). Το ΕΝΣ δεν μπορούσε πλέον να εγγυηθεί τη σταθερότητα των ισοτιμιών. Ακόμα και η υποψία μιας υποτίμησης θα πυροδοτούσε ανεξέλεγκτες κερδοσκοπικές επιθέσεις. Ο Eichengreen (2013, σ. 368-369) σχολιάζει επ' αυτού:

«Με τη χαλάρωση, πλέον, των ελέγχων, ακόμα και η συζήτηση περί αναπροσαρμογής εγκυμονούσε κινδύνους. Αν οι επενδυτές υποψιάζονταν ότι υπήρχαν τέτοιες συζητήσεις σε εξέλιξη, θα έσπευδαν να αγοράσουν ή να πουλήσουν ελεύθερα τα εν λόγω νομίσματα, πριν από το γεγονός (...) Μια υποτίμηση της τάξης του 10 τοις εκατό που αναμενόταν να συμβεί εντός ενός μηνός, προσέφερε ετησιοποιημένη απόδοση επί της επένδυσης άνω του 300 τοις εκατό. Από τη στιγμή που ήταν σαφές ότι οι χώρες είχαν προβλήματα χρόνιου πληθωρισμού και μη ικανοποιητικής ανταγωνιστικότητας, η κερδοσκοπία επί των νομισμάτων ήταν ένα μονοσήμαντο στοίχημα».

Το ενδιαφέρον για την ONE συνδέεται επίσης με την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς. Οι συναλλαγματικές ισοτιμίες θεωρήθηκαν ως ένα ακόμη παραδασμολογικό εμπόδιο που έπρεπε να εξαλειφθεί (Τσούκαλης, 2015, σ. 234). Επιπλέον, η κοινή αγορά απαιτούσε πλέον τον αυστηρό συντονισμό στις μακροοικονομικές πολιτικές των κρατών-μελών, λόγω της αυξημένης αλληλεξάρτησης και της μετάδοσης των κυκλικών διακυμάνσεων (Μούσης, 2015, σ. 127). Τέλος, η ύπαρξη διαφορετικών νομισμάτων καθιστούσε περίπλοκες τις συγκρίσεις των τιμών, πράγμα που μείωνε την ένταση του ανταγωνισμού, μιας από τις κύριες επιδιώξεις των σχεδιαστών της εσωτερικής αγοράς (Eichengreen, 2013, σ. 368). Η ONE, λοιπόν, ήταν πλέον απαραίτητη. Η μείωση των συναλλαγματικών και οικονομικών κινδύνων, της αβεβαιότητας και του κόστους συναλλαγών θα ενθάρρυναν το εμπόριο, τη διασυνοριακή κίνηση κεφαλαίων και τις (εγχώριες και ξένες) επενδύσεις, οδηγώντας σε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Υπό αυτή την έννοια, λοιπόν, «το σχέδιο για την οικονομική και νομισματική ένωση συνιστούσε αναγκαία συνέχεια του προγράμματος της εσωτερικής αγοράς» (Κουτσιαράς, 2013, σ. 117).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, όπως είναι λογικό, το σχέδιο της ONE εξασφάλισε την υποστήριξη συγκεκριμένων και ισχυρών ομάδων πίεσης: αφενός των μεγάλων ευρωπαϊκών επιχειρήσεων, οι οποίες προσέβλεπαν στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς τους μέσα στη νέα παγκοσμιοποιημένη οικονομία, αφετέρου του χρηματοπιστωτικού κλάδου, ο οποίος και άσκησε ισχυρή επιρροή, μέσω των κεντρικών τραπεζιτών, τόσο στην απόφαση δημιουργίας της ONE, όσο και στο σχεδιασμό της (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016α, σ. 173-174).

Σημαντικό ρόλο στις άνωθεν αποφάσεις έπαιξε και η οικονομική ορθοδοξία της εποχής. Η προσήλωση στην αντιπληθωριστική νομισματική πολιτική και η ιδέα των ανεξάρτητων κεντρικών τραπεζών, οι οποίες περιφρουρούν τη σταθερότητα των τιμών κόντρα στις ανορθολογικές επιλογές των εθνικών κυβερνήσεων, ήταν απολύτως συμβατές με τις αντιλήψεις της εποχής και συντέλεσαν αποφασιστικά στην απόφαση δημιουργίας της ONE, καθώς και στη μορφή που τελικά αυτή πήρε (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016α, σ. 173).

Βεβαίως η ONE, όπως και κάθε άλλος σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού project, απαιτούσε τη γαλλογερμανική συμφωνία. Πέρα από τους προαναφερθέντες λόγους, η κάθε χώρα είχε κατά νου τα δικά της στενά εθνικά συμφέροντα. Οι Γάλλοι, από την πλευρά τους, απογοητευμένοι από τον ασύμμετρο χαρακτήρα του ΕΝΣ (αναμφίβολα οι Γερμανοί υπόκειντο σε πιο χαλαρούς περιορισμούς σε σχέση με τους εταίρους τους), καθώς και από τις δυσάρεστες υποτιμήσεις του 1981, 1982 και 1983, θεωρούσαν πως η ONE θα τους έδινε «...ψήφο και φωνή στην ευρωπαϊκή νομισματική πολιτική, την οποία, υπό τις κρατούσες συνθήκες, έλεγγε μόνη της η Γερμανία» (Eichengreen, 2013, σ. 372).

Από την άλλη, η Γερμανία εξασφάλιζε με την ONE την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς της έναντι των Ευρωπαίων εμπορικών της εταίρων, καθώς εκείνοι έχαναν πλέον τη δυνατότητα υποτίμησης του νομίσματός τους (Hall, 2014, σ. 1224). Επιπλέον, οι Γερμανοί είχαν να αντιμετωπίσουν τις συνεχείς ανατιμήσεις του μάρκου έναντι του δολαρίου κατά τη δεκαετία του 1980. Αυτές οι ανατιμήσεις προκαλούσαν τάσεις εξασθένησης των άλλων ευρωπαϊκών νομισμάτων έναντι του γερμανικού και δημιουργούσαν προστριβές και επικρίσεις για την πολιτική της Bundesbank. Ο Eichengreen (2013, σ. 372) παρατηρεί:

«Η νομισματική ένωση, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να κλειδωθούν ανέκκλητα οι ενδοευρωπαϊκές συναλλαγματικές ισοτιμίες, εγγυόνταν την απαλλαγή των ευρωπαϊκών νομισματικών υποθέσεων από αυτή την αναταραχή και την

προστασία των πολιτικών ιθυνόντων της Γερμανίας από αυτή την πηγή επικρίσεων».

2.3 Πολιτικές κινητήριες δυνάμεις προς την ONE

Ανεξάρτητα, όμως, από τα οποιαδήποτε οικονομικά της οφέλη, η βασική κινητήρια δύναμη προς τη νομισματική ολοκλήρωση ήταν πολιτική. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται τόσο από την ασύμμετρη – και αναποτελεσματική, όπως φάνηκε στη συνέχεια – αρχιτεκτονική της ONE, η οποία αντανakλούσε περισσότερο πολιτικές σκοπιμότητες και ισορροπίες ισχύος εντός της Ένωσης παρά κάποια οικονομική λογική, όσο και από την ένταξη σε αυτήν όλων σχεδόν των χωρών που το επιθυμούσαν το 1999, ερμηνεύοντας ενίοτε διασταλτικά τα λεγόμενα κριτήρια σύγκλισης (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016α, σ. 175). Η διατύπωση που επιλέχθηκε στη Συνθήκη – αναμφίβολα διόλου τυχαία – για το κρισιμότερο εκ των ανωτέρω κριτηρίων βοηθούσε: τα δημοσιονομικά ελλείμματα μπορούσαν να υπερβαίνουν το 3% του ΑΕΠ, εφόσον σημειώνουν «ουσιαστική και συνεχή πτώση» ή θεωρούνται «έκτακτα και προσωρινά», ενώ το δημόσιο χρέος μπορούσε να ξεπερνά το 60%, αν «μειώνεται επαρκώς και πλησιάζει την τιμή αναφοράς με ικανοποιητικό ρυθμό» (Άρθρο 104γ, Συνθ. ΕΕ).

Ο Feldstein (1997α, σ. 23), γράφοντας δύο χρόνια πριν την επίσημη έναρξη της ONE, υποστηρίζει πως η απόφαση για το αν θα τηρηθεί η προγραμματισμένη ημερομηνία ή θα αναβληθεί για λίγο ή για πολύ δεν εξαρτάται από τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα ενός κοινού νομίσματος: η απόφαση αυτή, αντιθέτως, θα αντανakλά βαθιές πολιτικές πεποιθήσεις σχετικά με το μέλλον που αρμόζει στην Ευρώπη και σχετικά με τα πολιτικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που θα αποκομίσουν τα κράτη-μέλη.

Στην ίδια κατεύθυνση, ο Friedman (1997) επισημαίνει πως ο βασικός στόχος της ONE ήταν η στενή διασύνδεση Γερμανίας και Γαλλίας, έτσι ώστε να αποτραπεί ένας μελλοντικός ευρωπαϊκός πόλεμος, αλλά και για να τεθούν οι βάσεις για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης

Κοντολογίς, η απόφαση για τη δημιουργία της ONE ήταν πολιτική. Επιπρόσθετα, το κοινό νόμισμα προοριζόταν να χρησιμοποιηθεί ως μέσο για την πολιτική ολοκλήρωση, όπως ακριβώς προέβλεπε η θεωρία του νεολειτουργισμού. Ο Κουτσιαράς (2013, σ. 104) επισημαίνει:

«Αρκετοί θεώρησαν τότε, πράγματι, ότι η νομισματική ενοποίηση θα προκαλέσει, περίπου αναπόφευκτα, την επιτάχυνση των διαδικασιών πολιτικής ενοποίησης, υπό την έννοια της μεταβίβασης εξουσίας από τα κράτη στους Ευρωπαϊκούς πολιτικούς θεσμούς, ιδίως εξουσίας ως προς την άσκηση δημοσιονομικής και οικονομικής πολιτικής».

Αυτή την πεποίθηση τη μοιράζονταν σχεδόν όλοι οι αρχιτέκτονες του σχεδίου της ONE. Αφοσιωμένοι ευρωπαῖστές, οι άνθρωποι που βρέθηκαν στις καίριες θέσεις την εποχή εκείνη έπαιξαν αναμφίβολα καταλυτικό ρόλο.

Ο καγκελάριος Kohl και ο υπουργός εξωτερικών Genscher πίστευαν πως η νομισματική ολοκλήρωση θα ανανέωνε τη γαλλογερμανική συνεργασία και θα προωθούσε το ευρύτερο ευρωπαϊκό σχέδιο. Πίστευαν επίσης πως η σφοδρή κριτική που δεχόταν η Bundesbank από τους εταίρους, λόγω της επιμονής της σε υψηλά επιτόκια, δεν προήγε το σχέδιο αυτό (Eichengreen, 2013, σ. 373).

Από την άλλη, οι Γάλλοι Σοσιαλιστές – με τον πρόεδρο Mitterrand και τον Delors στην ηγεσία της Κομισιόν – πίστευαν στην ανάγκη συμμαχίας με τη Γερμανία και στην πολιτική ολοκλήρωση για μάλλον πιο ιδιοτελείς λόγους: αφενός για να χαράξουν μια εξωτερική πολιτική ανεξάρτητη από αυτή των ΗΠΑ και αφετέρου για να προσδέσουν τη Γερμανία στο άρμα της Ευρώπης, ειδικά τώρα που ο γείτονάς τους υπερείχε εμφανώς οικονομικά και ασκούσε δυναμικά την Ostpolitik (Eichengreen, 2013, σ. 361).

Έτσι, λοιπόν, τον Ιούνιο του 1988, αποφασίστηκε η σύσταση της Επιτροπής για τη Μελέτη της ONE υπό τον Jacques Delors, ενώ τον Απρίλιο του επόμενου έτους υποβλήθηκε στο Ecofin η Έκθεση της Επιτροπής με το σχέδιο για την οικονομική και νομισματική ολοκλήρωση. Η Έκθεση περιέγραφε τρία στάδια για την επίτευξη των στόχων της, ξεκινώντας από τον στενότερο οικονομικό και νομισματικό συντονισμό και καταλήγοντας σε ένα κοινό νόμισμα με μια ανεξάρτητη ευρωπαϊκή κεντρική τράπεζα και αυστηρούς δημοσιονομικούς κανόνες. Υπό αυτή την έννοια, επρόκειτο για έναν συμβιβασμό ανάμεσα στη Γαλλία και τη Γερμανία.

Η Έκθεση Delors εγκρίθηκε τον Ιούνιο του 1989· πριν όμως φτάσει στη διακυβερνητική διάσκεψη και στη φάση της Συνθήκης (που είχε προγραμματιστεί για το Δεκέμβριο), μεσολάβησε η περίφημη ανακοίνωση του Helmut Kohl: ένα σχέδιο δέκα σημείων για την επανένωση της Γερμανίας. Αυτός ήταν ο καταλύτης που επιτάχυνε τις εξελίξεις. Η ανάγκη μιας ειρηνικής Γερμανίας, “κλειδωμένης” μέσα στην Ευρώπη, ήταν πλέον πιο επιτακτική από ποτέ, τώρα που η έκταση, ο πληθυσμός

και η οικονομική της ισχύ είχαν σχεδόν διπλασιαστεί μέσα σε μια νύχτα. Για τους Γάλλους, αυτή η ανάγκη εξυπηρετούνταν μέσα από τη νομισματική ολοκλήρωση, που θα οδηγούσε στην πολιτική ένωση και στην ενσωμάτωση της Γερμανίας σε μια ισχυρή Ευρώπη (Eichengreen, 2013, σ. 375). Έτσι ασφαλώς εξηγείται και η πίεση του προέδρου Mitterrand στον καγκελάριο Kohl, πριν και κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων του Μάαστριχτ, να τεθεί μια συγκεκριμένη και οριστική ημερομηνία για την τρίτη φάση της ONE (01/01/1999), η οποία και θα την καθιστούσε μη αναστρέψιμη (Dyson, 1999, σ. 29).

Από την πλευρά τους, οι Γερμανοί, ενόψει και της επανένωσής τους, ένιωθαν υποχρεωμένοι να αποδείξουν την προσήλωσή τους στην ευρωπαϊκή ιδέα (Τσούκαλης, 2015, σ. 235). Ο Feldstein (1997α, σ. 25) σχολιάζει σχετικά:

«Ο καγκελάριος της Γερμανίας Χέλμουτ Κολ, ο σημαντικότερος υποστηρικτής της νομισματικής ένωσης, πιστεύει πως η μεγαλύτερη πολιτική συνοχή που θα ακολουθήσει την ONE είναι ο καλύτερος τρόπος για να αποτρέψει την επανάληψη του πολέμου στην Ευρώπη. Σαν κάποιος που έζησε τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ο καγκελάριος Κολ γνωρίζει την ισχυρή απήχηση ενός τέτοιου επιχειρήματος στους ανθρώπους της γενιάς του. Πιστεύει ακόμα πως η αξιοπιστία της Γερμανίας σαν ένας ειρηνικός γείτονας θα ενισχυθεί αν περιοριστεί μέσα σε μια ισχυρή Ευρωπαϊκή συνομοσπονδία».

Όλα αυτά δεν σημαίνουν πως οι Γερμανοί ήταν ενθουσιασμένοι με την ιδέα της ONE. Κάθε άλλο! Ο Τσούκαλης (2015, σ. 235) επισημαίνει πως «με αμιγώς οικονομικούς όρους, η νομισματική ένωση ελάχιστα πράγματα είχε να προσφέρει στους Γερμανούς». Έτσι, λοιπόν, προκειμένου να αποχωριστούν το αγαπημένο τους μάρκο, ήταν αποφασισμένοι να επιβάλουν τους δικούς τους όρους στην ONE – όροι, βεβαίως, που ήταν απολύτως συμβατοί και με τις οικονομικές αντιλήψεις της εποχής – μετατρέποντας την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) σε «αντίγραφο της Μπούντεσμπανκ» (Pisani-Ferry, 2012, σ. 41).

Από τη στιγμή που η Γαλλία και η Γερμανία συμφώνησαν, οι υπόλοιπες χώρες – με εξαίρεση το Ηνωμένο Βασίλειο – απλώς ακολούθησαν. Άλλωστε έτσι δεν συνέβαινε πάντα στην ιστορία της ΕΕ; Φτάνουμε, λοιπόν, στο Γαλλογερμανικό συμβιβασμό του Μάαστριχτ, το Φεβρουάριο του 1992: η νομισματική πολιτική παραχωρείται στην ΕΚΤ, η οποία έχει ως πρωτεύοντα στόχο τη σταθερότητα των τιμών (και όχι την αντιμετώπιση της ανεργίας), είναι πλήρως ανεξάρτητη και επιπλέον απαγορεύεται να λειτουργεί ως δανειστής έσχατης προσφυγής για τα κράτη-

μέλη (προς αποφυγή του “ηθικού κινδύνου”). Την ίδια στιγμή, η δημοσιονομική, οικονομική και χρηματοπιστωτική πολιτική παραμένουν στην αρμοδιότητα των εθνικών κυβερνήσεων, με μόνο περιορισμό ένα χαλαρό συντονισμό και έναν έλεγχο για την αποφυγή υπερβολικών ελλειμμάτων.

Από τα παραπάνω γίνεται προφανές πως η αδύναμη αρχιτεκτονική της ONE ήταν, σε μεγάλο βαθμό, προϊόν πολιτικών σκοπιμοτήτων. Οι Γαλλογερμανικές επιδιώξεις διαμόρφωσαν ένα αδύναμο θεσμικό πλαίσιο, το οποίο ευθύνεται, εν πολλοίς, και για τη σημερινή κρίση της Ευρωζώνης. Στην επόμενη ενότητα θα περιγράψω αναλυτικά αυτές τις αδυναμίες/ελλείψεις της ONE μέχρι το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης, διερευνώντας έτσι και τη βιωσιμότητά της.

3. Η κριτική της ONE

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ, που εγκαθίδρυσε την ONE, υπήρξε ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη. Έντονη κριτική ασκήθηκε και από τις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Ο Pisani-Ferry (2012, σ. 31) παρατηρεί πως «οι Ευρωπαίοι δημιούργησαν κάτι που δεν είχε ξαναγίνει ποτέ· ένα νόμισμα που δεν στηρίζεται σ’ ένα κράτος». Ο Τσούκαλης (2014, σ. 37) επισημαίνει πως η θεσμική υπόσταση της ONE ήταν «πολιτικά αδύναμη και δομικά ανισόρροπη», ωστόσο και η μόνη εφικτή την περίοδο της δημιουργίας της. Οι Μαραβέγιας και Κατσίκας (2016α, σ. 179) σχολιάζουν πως ο σχεδιασμός του Μάαστριχτ δημιούργησε «μια νομισματική ένωση “ατομικής ευθύνης”», στην οποία κάθε κράτος-μέλος ήταν υπεύθυνο για τα οικονομικά και δημοσιονομικά του, δίχως την πρόβλεψη μηχανισμών εξισορρόπησης ή διαχείρισης κρίσεων.

Υπήρξαν και δριμύτερες κριτικές. Ο Feldstein (1997β, σ. 61) έφτασε στα άκρα, προειδοποιώντας πως η ONE θα προκαλέσει συγκρούσεις – ίσως και πόλεμο! – τόσο μέσα στην Ευρώπη, όσο και μεταξύ Ευρώπης και ΗΠΑ. Αιτία αυτών των συγκρούσεων, κατά τον Feldstein, θα είναι οι διαφωνίες των ευρωπαϊκών κρατών σχετικά με τους σκοπούς και τις μεθόδους της νομισματικής πολιτικής, ειδικά όταν παρουσιάζονται αποκλίσεις στους οικονομικούς κύκλους και στα ποσοστά ανεργίας. Την ίδια περίπου επιχειρηματολογία υιοθέτησε και ο Friedman (1997), προειδοποιώντας πως τα ενιαία επιτόκια θα ήταν καταστροφικά στην Ευρώπη, καθώς αυτή δεν διαθέτει επαρκείς εναλλακτικούς μηχανισμούς προσαρμογής για να απορροφήσουν τυχόν οικονομικά σοκ.

Παρακάτω εξετάζω αναλυτικά όλες τις αδυναμίες και ελλείψεις που είχε – και, σε μεγάλο βαθμό, έχει ακόμα – η ONE μέχρι το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης, χρησιμοποιώντας τη θεωρία των Βέλτιστων Νομισματικών Περιοχών (Optimum Currency Areas). Η θεωρία αυτή ξεκίνησε τη δεκαετία του 1960 από τον Καναδό οικονομολόγο Robert Mundell και έκτοτε δεν έπαψε να εμπλουτίζεται. Σημειώνω εκ προοιμίου πως η ONE απέχει πολύ από το να χαρακτηριστεί “βέλτιστη νομισματική περιοχή”.

Σύμφωνα με την (εμπλουτισμένη) άνωθεν θεωρία, προϋποθέσεις ή κριτήρια για την αποτελεσματική λειτουργία μιας νομισματικής ένωσης είναι τα εξής: α) ο βαθμός οικονομικής ολοκλήρωσης, β) ο βαθμός οικονομικής συμμετρίας, γ) η ύπαρξη μηχανισμών προσαρμογής προς απορρόφηση κραδασμών, όπως η ευελιξία της αγοράς εργασίας, ο κοινός προϋπολογισμός και η υψηλή κινητικότητα του κεφαλαίου (υλικού και χρηματικού), δ) ο συντονισμός των επιμέρους δημοσιονομικών πολιτικών μεταξύ τους, αλλά και με τη νομισματική πολιτική, ε) η ρύθμιση και εποπτεία του χρηματοπιστωτικού τομέα και στ) η ύπαρξη μηχανισμών διαχείρισης κρίσεων (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β). Ας τα εξετάσουμε ένα-ένα.

Η ισχυρή οικονομική ολοκλήρωση είναι απαραίτητη προϋπόθεση της δημιουργίας και της επιτυχούς λειτουργίας μιας νομισματικής ένωσης. Όσο μεγαλύτερη είναι η ολοκλήρωση των αγορών (προϊόντων, υπηρεσιών και κεφαλαίου), τόσο αυξάνονται τα κέρδη των κρατών-μελών, λόγω της εξάλειψης των συναλλαγματικών και οικονομικών κινδύνων, καθώς και του κόστους μετατροπής συναλλάγματος – και, συνεπώς, τόσο πιο πρόθυμα θα είναι αυτά να δεχτούν τους περιορισμούς μιας νομισματικής ένωσης. Στην περίπτωση της ΕΕ, λίγο πριν την έναρξη λειτουργίας της ONE, το ενδοευρωπαϊκό εμπόριο αντιπροσώπευε κατά μέσο όρο πάνω από το 60% του συνόλου των εμπορικών συναλλαγών των κρατών-μελών, με τα μεγαλύτερα ποσοστά στις χώρες της Benelux και την Ιρλανδία, μα και με τάση σύγκλισης (Τσούκαλης, 1998, σ. 272). Έκτοτε, λόγω του κοινού νομίσματος, το ποσοστό του ενδοευρωπαϊκού εμπορίου έχει αυξηθεί. Όσον αφορά τις αγορές υπηρεσιών και κεφαλαίου, αυτές παραμένουν σαφώς λιγότερο ενοποιημένες από εκείνη των αγαθών. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, το κριτήριο της ολοκλήρωσης των αγορών πληρούται για την ONE – ή τουλάχιστον δεν είναι αυτό που πρωτίστως εμποδίζει την επιτυχή λειτουργία της.

Το δεύτερο κριτήριο είναι ο βαθμός οικονομικής συμμετρίας, δηλαδή ο βαθμός συσχετισμού των κραδασμών που δέχονται τα κράτη-μέλη, λόγω διαφόρων εξωγενών

μακροοικονομικών μεταβολών (σοκ). Η οικονομική συμμετρία είναι πολύ σημαντική σε μια νομισματική ένωση, καθώς τα κράτη-μέλη, έχοντας απολέσει τη νομισματική τους πολιτική, μα και τη δυνατότητα υποτίμησης του νομίσματός τους, δεν μπορούν πλέον να αντιμετωπίσουν διαφοροποιημένα και ανάλογα με τις ανάγκες του καθενός τις συνέπειες των παραπάνω οικονομικών σοκ (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 293-294). Κοντολογίς, η αποτελεσματικότητα των ενιαίων επιτοκίων μέσα σε μια νομισματική ένωση προϋποθέτει την οικονομική συμμετρία των κρατών-μελών της.

Ως προς την ΕΕ, αυτή «δεν είναι επαρκώς ομοιογενής, ώστε οι επιμέρους χώρες και περιφέρειες να μην υπόκεινται συχνά σε ασύμμετρους εξωτερικούς κλυδωνισμούς» (Τσούκαλης, 1998, σ. 272). Το ίδιο ισχύει και για την ΟΝΕ, που εμφανίζει υψηλή οικονομική ασυμμετρία τόσο δομών όσο και συμπεριφορών. Οι μισθοί και οι τιμές κάθε χώρας ακολουθούν τη δική τους πορεία (ανάλογα με τις διαφορετικές παραδόσεις, τους πολιτικούς θεσμούς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των αγορών εργασίας), γεγονός που αυξάνει τις αποκλίσεις στην ανταγωνιστικότητα, στα επίπεδα ιδιωτικού χρέους, στη σταθερότητα των χρηματοπιστωτικών συστημάτων κ.ο.κ. (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 295).

Σύμφωνα με τον Hall (2014, σ. 1226), η βασική πηγή της οικονομικής ασυμμετρίας μέσα στην ΟΝΕ είναι η ύπαρξη διαφορετικών μοντέλων καπιταλισμού στον ευρωπαϊκό Βορρά και στον ευρωπαϊκό Νότο: στον πρώτο (Γερμανία, Ολλανδία, Βέλγιο, Αυστρία, Φινλανδία) υπάρχουν συντονισμένες οικονομίες, βασισμένες στις εξαγωγές, με υψηλό συντονισμό μισθών και αποτελεσματικά συστήματα επαγγελματικής κατάρτισης και έρευνας· στον δεύτερο (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία) υπάρχουν οικονομίες βασισμένες στην εσωτερική ζήτηση, με έλλειψη συντονισμού στη διαμόρφωση των μισθών και χαμηλή επαγγελματική κατάρτιση και έρευνα. Πολλές μελέτες επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό του Hall, καθώς αποδεικνύουν πως οι ασυμμετρίες είναι μικρότερες μέσα στον ευρωπαϊκό Βορρά απ' ό,τι μέσα στο σύνολο της ΟΝΕ (Pisani-Ferry, 2012, σ. 35). Αυτές οι διαφορές Βορρά-Νότου, όπως θα δείξω στην επόμενη ενότητα, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην όξυνση των ανισορροπιών μέσα στην Ευρωζώνη και επιπλέον αργότερα παρεμπόδισαν την αποτελεσματική διαχείριση της κρίσης.

Η οικονομική ασυμμετρία απαιτεί το συντονισμό των μακροοικονομικών πολιτικών των κρατών-μελών, ούτως ώστε να αμβλυνθεί. Δυστυχώς ούτε κι αυτός υπήρξε. Μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης περιοριζόταν στις Κατευθυντήριες Γραμμές

Οικονομικής Πολιτικής, οι οποίες ήταν πολύ γενικές και ουσιαστικά μη δεσμευτικές (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 299).

Μια νομισματική ένωση, ωστόσο, μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά παρά τις όποιες ασυμμετρίες, αρκεί να υπάρχουν – για να περάσω στο τρίτο κριτήριο – μηχανισμοί προσαρμογής και διόρθωσης των αποκλίσεων. Άλλωστε η ΟΝΕ, την εποχή της δημιουργίας της, δεν παρουσίαζε μεγαλύτερη ασυμμετρία από εκείνη των αμερικανικών πολιτειών (Pisani-Ferry, 2012, σ. 34-35). Η κρίσιμη διαφορά είναι πως στις δεύτερες υπάρχουν σημαντικοί μηχανισμοί προσαρμογής, ενώ στην πρώτη όχι. Καταρχάς, στην Ευρώπη υπάρχει εκτεταμένη και αρκετά διαφοροποιημένη από χώρα σε χώρα ρύθμιση στις βιομηχανικές αγορές και στις αγορές εργασίας· το γεγονός αυτό καθιστά (κυρίως στην προ κρίσης περίοδο) ανελαστικούς τους μισθούς και τις τιμές, τόσο προς τα κάτω (στην περίπτωση του Νότου) όσο και προς τα πάνω (στην περίπτωση του Βορρά), μην επιτρέποντας τη διόρθωση των αποκλίσεων ανταγωνιστικότητας (Friedman, 1997). Επιπλέον, η κινητικότητα της εργασίας στο εσωτερικό της ΕΕ είναι πολύ χαμηλή λόγω πολιτισμικών και γλωσσικών εμποδίων, γεγονός που συντηρεί τις τεράστιες διαφορές στα επίπεδα μισθών και παραγωγικότητας. Η αγορά εργασίας είναι η λιγότερο ολοκληρωμένη αγορά της ΕΕ. Το ποσοστό των Ευρωπαίων πριν την κρίση που ζούσαν και εργάζονταν σε μian άλλη ευρωπαϊκή χώρα πέραν της δικής τους ήταν μόνο 1,5% (Τσούκαλης, 2015, σ. 191).

Ένας άλλος σημαντικός μηχανισμός προς διόρθωση των ανισορροπιών είναι η υψηλή κινητικότητα του κεφαλαίου (υλικού και χρηματικού), το οποίο αναζητά χαμηλότερους μισθούς ή υψηλότερες αποδόσεις. Παρ' ότι η αγορά κεφαλαίου γνώρισε σημαντική ενοποίηση με την εισαγωγή του ευρώ, η κινητικότητά του δεν είναι ακόμα τόσο υψηλή ώστε να υποκαταστήσει τις μεταβολές της συναλλαγματικής ισοτιμίας.

Τέλος, ένας διορθωτικός μηχανισμός που μπορεί να δράσει γρηγορότερα από τους δύο προηγούμενους, αντιμετωπίζοντας προσωρινές ανισορροπίες που οφείλονται στους ασύμπτωτους οικονομικούς κύκλους των κρατών-μελών και όχι στα δομικά χαρακτηριστικά τους, είναι ο κοινός και επαρκής προϋπολογισμός (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 297). Ένας τέτοιος προϋπολογισμός επιτελεί δύο σημαντικές λειτουργίες – τη σταθεροποιητική και την αναδιανεμητική – και υπάρχει σε όλα τα ομοσπονδιακά συστήματα του κόσμου. Αντιθέτως, η ΟΝΕ δεν διαθέτει δικό της προϋπολογισμό, ενώ και εκείνος της ΕΕ είναι τόσο μικρός – περίπου 1% του ευρωπαϊκού ΑΕΠ – που αδυνατεί να επιτελέσει ικανοποιητικά τόσο το

σταθεροποιητικό όσο και τον αναδιανεμητικό του ρόλο (Τσούκαλης, 1998, σ. 275). Από αυτή την άποψη, η Έκθεση Werner ήταν πολύ πιο ολοκληρωμένη από το σχεδιασμό του Μάαστριχτ, καθώς προέβλεπε ένα αποτελεσματικό δημοσιονομικό πλαίσιο μεταβιβάσεων, καθώς και ένα συντονισμένο πρόγραμμα επενδύσεων για κράτη που αντιμετωπίζουν δυσκολίες (Featherstone, 2012, σ. 24). Στο Μάαστριχτ, ο φόβος των πλεονασματικών χωρών «να μη μετεξελιχθεί η ζώνη του ευρώ σε μια ένωση μεταβιβαστικών πληρωμών, όπου μονίμως θα μεταφέρονται πόροι από τις χώρες του πυρήνα προς τις χώρες της περιφέρειας» στέρησε από την ONE έναν ενιαίο προϋπολογισμό (Γκαργκάνας, 2013, σ. 6-7).

Στο βαθμό που μια νομισματική ένωση δεν διαθέτει έναν κοινό και επαρκή προϋπολογισμό, χρειάζεται το συντονισμό των δημοσιονομικών πολιτικών των μελών της, καθώς και το συντονισμό της ενιαίας δημοσιονομικής με τη νομισματική πολιτική (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 298). Αυτό είναι πολύ σημαντικό, καθώς ορισμένα κράτη, στερημένα από την εθνική νομισματική πολιτική, μπορεί να καταφύγουν σε ανεξέλεγκτο δανεισμό· οι δημοσιονομικές αποκλίσεις, με τη σειρά τους, θέτουν σε κίνδυνο ολόκληρη τη νομισματική ένωση (όπως άλλωστε συνέβη στην Ευρωζώνη εξαιτίας του ελληνικού δημοσιονομικού εκτροχιασμού). Μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης, η δημοσιονομική πειθαρχία στην ONE διασφαλιζόταν θεωρητικά από το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, το οποίο θεσπίστηκε το 1997 με στόχο την αυστηροποίηση των διατάξεων και την πρόβλεψη κυρώσεων. Ο μηχανισμός, ωστόσο, ήταν «πρωτόγονος» (Pisani-Ferry, 2012, σ. 50), ενώ αργότερα θα παρουσιάσει προβλήματα αξιοπιστίας και εφαρμογής. Οι λόγοι, σύμφωνα με τον Eichengreen (2012, σ. 128), είναι τόσο πολιτικοί, όσο και οικονομικοί: αφενός οι Ευρωπαίοι ηγέτες δίσταζαν να επιβάλλουν προσβλητικά πρόστιμα ο ένας στον άλλον, αφετέρου, αν το έκαναν, θα όξυναν έτι περαιτέρω το έλλειμμα και το χρέος του κράτους-παραβάτη. Πράγματι, όταν η Γερμανία και η Γαλλία παρέβησαν τον κανόνα του 3% στο έλλειμμά τους το 2003, συγκρότησαν μέτωπο για να αποτρέψουν την επιβολή κυρώσεων. Επιπλέον, όταν η Eurostat ζήτησε το 2005 να κάνει επιτόπιο έλεγχο στα στοιχεία του ελληνικού χρέους (υποψιαζόμενη παραποίηση), τα παραπάνω κράτη αρνήθηκαν ξανά, «φοβούμενα ότι αυτές οι εξουσίες θα μπορούσε μια μέρα να χρησιμοποιηθούν εναντίον τους» (Pisani-Ferry, 2012, σ. 95).

Στο βαθμό που υπάρχει ολοκλήρωση της χρηματοπιστωτικής αγοράς μιας νομισματικής ένωσης, επιβάλλεται η κεντρική ρύθμιση και εποπτεία του ενιαίου χρηματοπιστωτικού συστήματος, καθώς μια ενδεχόμενη τραπεζική κρίση σε ένα

κράτος-μέλος μπορεί, λόγω της αλληλεξάρτησης, να μεταδοθεί γοργά και στα υπόλοιπα (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 296-297). Δυστυχώς, μέχρι το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2008, αυτό το κρίσιμο στοιχείο είχε αγνοηθεί στη βιβλιογραφία των Βέλτιστων Νομισματικών Περιοχών (Eichengreen, 2012, σ. 134). Δεν είναι, λοιπόν, παράξενο πως, μέχρι πρόσφατα, η ρύθμιση και εποπτεία του χρηματοπιστωτικού συστήματος στην Ευρωζώνη – όπως και σε ολόκληρο τον κόσμο – ήταν πλημμελής.

Τέλος, μια νομισματική ένωση χρειάζεται κάποιο μηχανισμό διαχείρισης κρίσεων στην περίπτωση που, για οποιοδήποτε λόγο, οι προηγούμενες δικλίδες ασφαλείας δεν λειτουργήσουν και κάποια κράτη-μέλη βρεθούν σε δυσχερή θέση. Ωστόσο, η Συνθήκη του Μάαστριχτ απαγορεύει τη διάσωση των κρατών-μελών (no bail-out clause), ενώ η ΕΚΤ δεν επιτρέπεται να λειτουργεί ως δανειστής έσχατης προσφυγής. Ο Γκαργκάνας (2013, σ. 9) σχολιάζει:

«Η Συνθήκη του Μάαστριχτ δεν προέβλεπε κανενός είδους μηχανισμό διαχείρισης κρίσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο που θα επέτρεπε στην Ευρώπη να μπορεί να λαμβάνει άμεσα αποφάσεις – στο επίπεδο της εκτελεστικής εξουσίας – για την παροχή οικονομικής στήριξης προς χώρες της ευρωζώνης που αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες και δυσκολίες χρηματοδότησης».

Το ρίσκο αυτής της σημαντικής έλλειψης μεγάλωνε ακόμη περισσότερο, εξαιτίας της «ρηχότητας της δημόσιας νομιμοποίησης» για την εγκαθίδρυση τέτοιων μηχανισμών (Featherstone, 2012, σ. 38-39).

Συμπερασματικά, μέχρι και το ξέσπασμα της κρίσης χρέους, η ΟΝΕ απείχε (και απέχει ακόμα, όπως θα δείξω αργότερα) πολύ από το να χαρακτηριστεί “βέλτιστη νομισματική περιοχή”. Η Ευρωζώνη δεν αντέχει τη σύγκριση με τις ΗΠΑ, καθώς οι τελευταίες διαθέτουν πολύ μεγαλύτερη ευελιξία μισθών και τιμών, μεγαλύτερη ολοκλήρωση της αγοράς αγαθών, υπηρεσιών, κεφαλαίου και – κυρίως – εργασίας, έναν κεντρικό προϋπολογισμό σχεδόν διπλάσιο από αυτούς των τοπικών κυβερνήσεων, κεντρικούς θεσμούς οικονομικής διακυβέρνησης, καθώς και μια κοινή αίσθηση ταυτότητας (Friedman, 1997). Μερικοί επιχείρησαν να παραλληλίσουν την ΟΝΕ και με την επιτυχή γερμανική νομισματική ενοποίηση – μια επίσης ατυχής σύγκριση, καθώς η τελευταία βασίστηκε σε τεράστιες δημοσιονομικές μεταβιβάσεις, καθώς και στην υψηλή κινητικότητα εργασίας προς δυσμάς (Τσούκαλης, 1998, σ. 276).

Οι αρχιτέκτονες του Μάαστριχτ ασφαλώς γνώριζαν όλες τις προαναφερθείσες ελλείψεις, τις δομικές ανισορροπίες του σχεδίου τους, τους κινδύνους που ελλόχευαν. Η απόφασή τους να προχωρήσουν σημαίνει πως πίστευαν «είτε ότι η οικονομική σύγκλιση (...) θα ήταν πολύ σύντομη, περιορίζοντας έτσι την ανάγκη για μηχανισμούς προσαρμογής, είτε ότι οι αγορές εργασίας θα γίνονταν πολύ πιο ελαστικές, και επομένως πιο ικανές να απορροφούν τους ασυμμετρικούς κραδασμούς» (Τσούκαλης, 2015, σ. 249). Ως προς την υπόθεση της οικονομικής σύγκλισης και της άμβλυνσης των ασυμμετριών μέσω του κοινού νομίσματος, αυτή πράγματι επιβεβαιωνόταν από εμπειρικές έρευνες (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 296).

Ο Κουτσιαράς (2013, σ. 118) επισημαίνει πως, κατά τους σχεδιαστές της ONE, το κόστος της νομισματικής ολοκλήρωσης θα έτεινε να μειώνεται για τρεις λόγους: πρώτον, η αναμενόμενη αύξηση του εμπορίου θα μείωνε τη συχνότητα εμφάνισης ασύμμετρων εξωτερικών διαταράξεων· δεύτερον, η ολοκλήρωση των αγορών χρήματος και τίτλων θα μετρίαζε τις συνέπειες αυτών των ασύμμετρων διαταράξεων και των ασύμπτωτων οικονομικών κύκλων· τρίτον, ο δραστικός περιορισμός της εθνικής μακροοικονομικής πολιτικής θα υπαγόρευε μεταρρυθμίσεις στους εγχώριους εθνικούς θεσμούς, που θα βελτίωναν την προσαρμοστικότητα των αγορών, ειδικά των αγορών εργασίας.

Κοντολογίς, οι αρχιτέκτονες της ONE πίστευαν στη θεωρία μιας “ex post βέλτιστης νομισματικής περιοχής”. Πολλά επαφίονταν στη λειτουργία των αγορών, καθώς και στην πειθαρχία που υποτίθεται πως θα επέβαλλαν αυτές στα κράτη. Οι μονεταριστικές αντιλήψεις της εποχής έκαναν τη μινιμαλιστική δομή της ONE να μοιάζει βιώσιμη (Hall, 2014, σ. 1225).

Στις αγορές ανατέθηκε και η απόφαση σχετικά με το ποιες χώρες θα έπαιρναν το εισιτήριο για την ONE (τουλάχιστον αρχικά, διότι την κρίσιμη στιγμή, όπως έχω αναφέρει, η απόφαση έγινε πολιτική). Οι αγορές ήταν αυτές που θα αποφάσιζαν για τα μακροπρόθεσμα επιτόκια και τις συναλλαγματικές ισοτιμίες των νομισμάτων των κρατών – δύο εκ των τεσσάρων κριτηρίων σύγκλισης. Η αυστηρότητα των κριτηρίων και η δεκαετής μεταβατική περίοδος διασφάλιζαν αφενός τον αποκλεισμό των άσωτων κρατών και αφετέρου την απαραίτητη οικονομική σύγκλιση των υπολοίπων. Τα κράτη, λοιπόν, θα έδιναν εξετάσεις πριν μπούνε στην ONE. Επ’ αυτού, δύο ενστάσεις: πρώτον, οι “αριστούχοι μαθητές”, την ύστατη ώρα, θα ψιθύριζαν τις απαντήσεις και στους υπολοίπους· δεύτερον, τα θέματα των εξετάσεων δεν ήταν

αξιόπιστα: σύμφωνα με τον Τσούκαλη (1998, σ. 266), τα κριτήρια σύγκλισης ήταν «στην καλύτερη περίπτωση ένας κατά προσέγγιση (αλλά και εφήμερος) δείκτης των σταθεροποιητικών τάσεων στην οικονομία των χωρών».

Πέραν των οικονομικών της ελλείψεων, κριτική ασκήθηκε στην ONE και για ζητήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης και λογοδοσίας – ζητήματα που θέτουν σε σοβαρό κίνδυνο τη βιωσιμότητά της, καθώς την αποξενώνουν από τους Ευρωπαίους πολίτες. Τα προβλήματα αυτά φάνηκαν από νωρίς, ήδη από την περίοδο των διαπραγματεύσεων της Συνθήκης, όπου αγνοήθηκαν παντελώς οι εθνικές ομάδες συμφερόντων (με εξαίρεση τους τραπεζίτες), καθώς και το ευρύ κοινό (Τσούκαλης, 1998, σ. 260).

Το πολιτικό σύστημα της ONE θα χρειαστεί μια συμπαγέστερη λαϊκή βάση, ιδιαίτερα για τα δύο κατεξοχήν ομοσπονδιακά της όργανα, την Κομισιόν και την ΕΚΤ. Η Κομισιόν – εν είδει κυβέρνησης της ΕΕ και με σημαντικές αρμοδιότητες – στερείται ουσιαστικής δημοκρατικής νομιμοποίησης, καθώς δεν βασίζεται άμεσα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, όπως συμβαίνει σε όλες τις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες του κόσμου (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 308). Το πρόβλημα οξύνθηκε περαιτέρω εσχάτως, καθώς η Επιτροπή απέκτησε σημαντικό έλεγχο και στη δημοσιονομική πολιτική των κρατών-μελών. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθω αργότερα.

Από την άλλη, η ΕΚΤ είναι πλήρως ανεξάρτητη από κάθε πολιτική εξουσία. Η νομισματική πολιτική – πολιτική με σημαντικές και άμεσες επιδράσεις στο επίπεδο ανάπτυξης, απασχόλησης και πληθωρισμού τόσο εντός όσο και εκτός ONE – βρίσκεται αποκλειστικά στα χέρια τεχνοκρατών. Ο Τσούκαλης (1998, σ. 396) ισχυρίζεται πως πρόκειται για «υπερβολικά τολμηρό βήμα (...) στο βαθμό που δεν θα συνοδευτεί από ενίσχυση των Ευρωπαϊκών πολιτικών θεσμών». Σε αυτή την κατεύθυνση, το 1997, προτάθηκε (από τους Γάλλους) και θεσπίστηκε το Eurogroup, ως ένα πολιτικό αντίβαρο στην ανεξαρτησία της ΕΚΤ, καθώς και στη μονομέρεια του στόχου της, εκ του καταστατικού της, για σταθερότητα των τιμών (Pisani-Ferry, 2006, σ. 828). Παρ' όλα αυτά, η ΕΚΤ παραμένει η πιο ανεξάρτητη κεντρική τράπεζα του κόσμου, ενώ ταυτόχρονα δεν υπόκειται σε κανέναν ουσιαστικό κοινοβουλευτικό έλεγχο, αντίθετα με την αμερικανική Fed ή την Τράπεζα της Αγγλίας (Pisani-Ferry, 2012, σ. 44). Αυτό, υπό μία έννοια, είναι παράδοξο: η ανάγκη για δημοκρατική νομιμοποίηση και διαφάνεια της νομισματικής πολιτικής είναι μεγαλύτερη στην ONE από οπουδήποτε αλλού στον κόσμο, δεδομένης της οικονομικής ασυμμετρίας της και

συνεπώς της ανάγκης των κρατών-μελών για διαφορετικά επιτόκια. Ο καθορισμός των ενιαίων επιτοκίων είναι κρισιμότερος στην ΟΝΕ απ' ό,τι σε οποιοδήποτε κράτος του κόσμου και άρα απαιτεί ισχυρότερη νομιμοποίηση.

4. Η εποχή των ψευδαισθήσεων

Παρά τις σημαντικές ελλείψεις της, η ΟΝΕ λειτούργησε με αξιοσημείωτη επιτυχία την περίοδο 1999-2008 – μέχρι δηλαδή το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης, που σαν δυνατός άνεμος αποκάλυψε όλες τις αδυναμίες της. Καταρχάς, η ΕΚΤ εδραίωσε αμέσως την αξιοπιστία της στις διεθνείς αγορές και το ευρώ αντικατέστησε σύντομα το γερμανικό μάρκο στη θέση του δεύτερου σπουδαιότερου διεθνούς αποθεματικού και συναλλακτικού νομίσματος, αν και με μεγάλη διαφορά από το δολάριο (Τσούκαλης, 2016, σ. 94). Ειδικότερα, στα τέλη του 2007, το μερίδιο του ευρώ στα παγκόσμια συναλλαγματικά αποθεματικά ήταν 26,5%, στα κυκλοφορούντα διεθνή χρεόγραφα ήταν 32,2% και στις καθημερινές συναλλαγές της διεθνούς αγοράς συναλλάγματος ήταν 37,8% (European Central Bank, 2008).

Στο εσωτερικό της ΟΝΕ, το ποσοστό πληθωρισμού (κατά μέσο όρο) παρέμεινε χαμηλό, ενώ τα επιτόκια συνέκλιναν εντυπωσιακά προς τα κάτω. Οι αγορές, αν μη τι άλλο, έμοιαζαν να είχαν πειστεί για τη βιωσιμότητα και την επιτυχία της Ευρωζώνης. Επιπρόσθετα, το κοινό νόμισμα έδρασε ως καταλύτης για την περαιτέρω εμπορική και χρηματοπιστωτική ολοκλήρωση, οδηγώντας σε εκτεταμένες αναδιαρθρώσεις, συγχωνεύσεις και εξαγορές (Τσούκαλης, 2016, σ. 94-95). Σύμφωνα με μελέτες, το ευρώ συνέβαλε στην αύξηση του εμπορίου κατά περίπου 5%, ενώ επίσης αύξησε τις Άμεσες Ξένες Επενδύσεις μέσα στην ΟΝΕ κατά 15% έως 200% (αναλόγως τη μελέτη) και εκείνες που προέρχονται εκτός ΟΝΕ κατά 7,5% έως 100% (Baldwin κ.ά., 2008, σ. 5-6).

Όλες οι παραπάνω εξελίξεις συνέθεταν μια ειδυλλιακή εικόνα της Ευρωζώνης. «Η επιτυχία έμοιαζε εκτυφλωτική» (Pisani-Ferry, 2012, σ. 20). Ωστόσο, κάτω από την επιφάνεια και μέσα σε όλη αυτή τη δεκαετή περίοδο των ψευδαισθήσεων, επωάζονταν σοβαρές οικονομικές ανισορροπίες μεταξύ των κρατών-μελών, λόγω ακριβώς του κακού αρχικού σχεδιασμού της ΟΝΕ και της έλλειψης μακροοικονομικού συντονισμού. Οι ανισορροπίες αυτές είτε δεν έγιναν αντιληπτές, είτε θεωρήθηκαν ως φυσιολογικές και αγνοήθηκαν (σε κάποιο βαθμό ισχύουν μάλλον

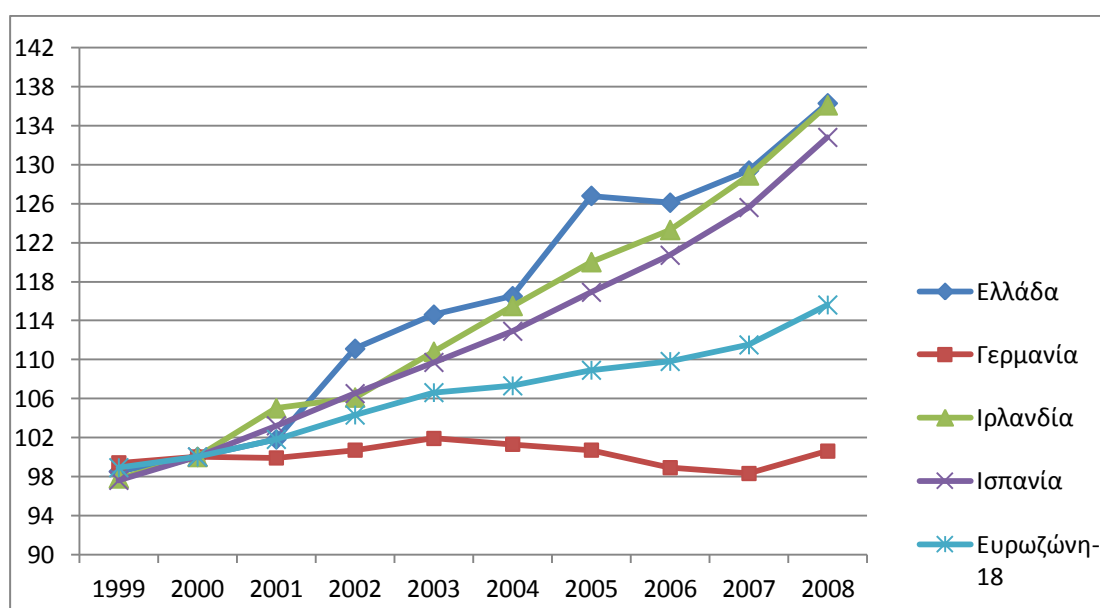
και τα δύο), οδηγώντας σε σοβαρότατες στρεβλώσεις και τελικώς στην κατάρρευση των μοντέλων ανάπτυξης ορισμένων κρατών.

Μια από τις σοβαρότερες προαναφερθείσες ανισορροπίες «έχει να κάνει με την ύπαρξη σημαντικών διαφοροποιήσεων στη σύνδεση των μισθολογικών αυξήσεων με το επίπεδο παραγωγικότητας των εργαζομένων» (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 300) (βλ. γράφημα 1). Το γεγονός αυτό δημιούργησε σημαντικές αποκλίσεις στην ανταγωνιστικότητα των κρατών-μελών και τελικά μεταφράστηκε στα τεράστια εξωτερικά ελλείμματα του ευρωπαϊκού Νότου και στα αντίστοιχα πλεονάσματα του ευρωπαϊκού Βορρά, ιδιαιτέρως της Γερμανίας (βλ. γράφημα 2). Ο Τσούκαλης (2014, σ. 41) σχολιάζει σχετικά:

«Στο κυνήγι της ανταγωνιστικότητας και ενώ ταυτόχρονα αντιμετωπιζόταν ως ο “ασθενής της Ευρώπης”, η Γερμανία περιόρισε τις αυξήσεις σε μισθούς και τιμές σε τέτοιο επίπεδο που ακόμα και στον καλύτερο δυνατό κόσμο θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να την ακολουθήσουν οι άλλοι, ενώ οι χώρες της περιφέρειας δεν το επιχείρησαν καν. Αντ’ αυτού, έκαναν πάρτι».

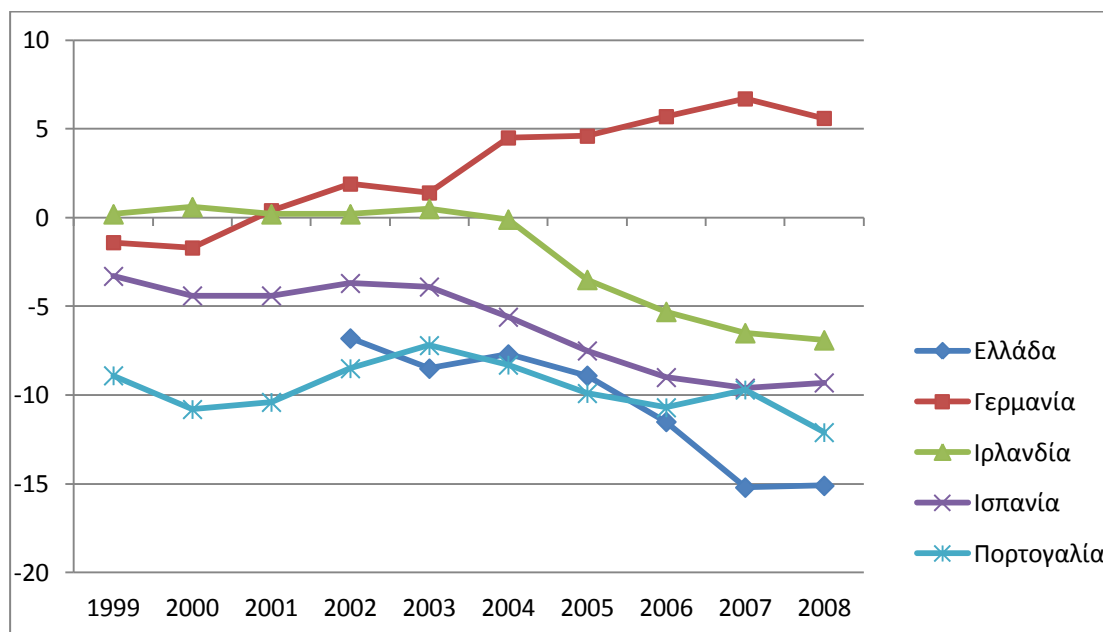
Τα εξωτερικά ελλείμματα του Νότου, με τη σειρά τους, χρηματοδοτήθηκαν πρόθυμα από τον πλεονασματικό Βορρά (οι ευθύνες του γερμανικού τραπεζικού τομέα δεν είναι αμελητέες), διογκώνοντας το δημόσιο και ιδιωτικό χρέος του.

Γράφημα 1: Ονομαστικό μοναδιαίο κόστος εργασίας (2000=100, Σύνολο οικονομίας, 1999-2008)

Πηγή: Eurostat

Γράφημα 2: Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (% ΑΕΠ, 1999-2008)

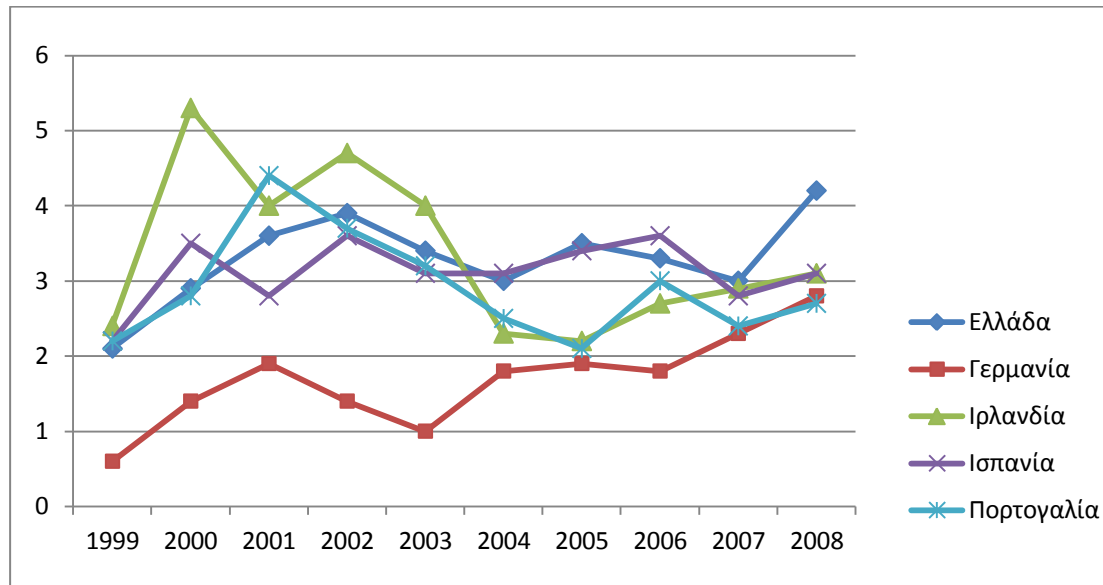
Πηγή: Eurostat

Η ανισορροπία των μισθολογικών αυξήσεων – που βρισκόταν στη ρίζα όλης αυτής της διαδικασίας – θα μπορούσε να είχε αμβλυνθεί με έναν καλύτερο συντονισμό των μακροοικονομικών πολιτικών των κρατών-μελών, αλλά και με την μεγαλύτερη κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, η οποία συμβάλλει στη σύγκλιση των μισθών. Δυστυχώς, όπως έχω εξηγήσει, η αγορά εργασίας παραμένει η λιγότερο ολοκληρωμένη αγορά της Ευρωζώνης.

Οι αποκλίσεις στην ανταγωνιστικότητα των κρατών-μελών, καθώς και στα επίπεδα του ιδιωτικού χρέους, οφείλονται επιπρόσθετα σε μία ακόμα βασική ανισορροπία – εκείνη στα επίπεδα πληθωρισμού. Ο υψηλός πληθωρισμός που δημιουργήθηκε στην ευρωπαϊκή περιφέρεια (συγκριτικά με το κέντρο) μείωσε τα πραγματικά επιτόκια, οδηγώντας σε έναν ακατάσχετο ιδιωτικό δανεισμό, καθώς και σε μη βιώσιμες αυξήσεις των τιμών ακινήτων (βλ. γραφήματα 3 και 4) – μια “φούσκα”, βεβαίως, που έσκασε με τη χρηματοπιστωτική κρίση και με ανυπολόγιστες συνέπειες για το τραπεζικό σύστημα κάποιων χωρών (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 301-302). Ενδεικτικά, στην Ισπανία οι τιμές των ακινήτων τριπλασιάστηκαν την περίοδο 1998-2008, ενώ χτίζονταν πάνω από 700.000 κατοικίες

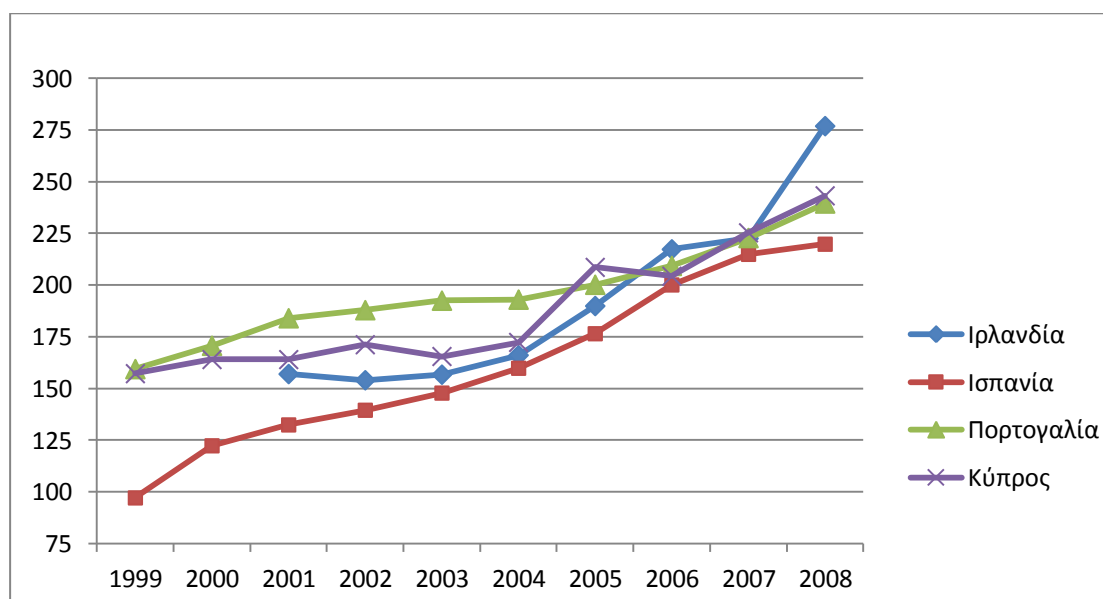
το χρόνο και η οικοδομή έφτασε να απασχολεί το 13% του ενεργού πληθυσμού (Pisani-Ferry, 2012, σ. 73-74). Μια παρόμοια πορεία ακολουθήθηκε και στην Ιρλανδία.

Γράφημα 3: Εναρμονισμένος δείκτης τιμών καταναλωτή (ετήσια ποσοστιαία μεταβολή, 1999-2008)

Πηγή: Eurostat

Γράφημα 4: Χρέος ιδιωτικού τομέα (% ΑΕΠ, 1999-2008)

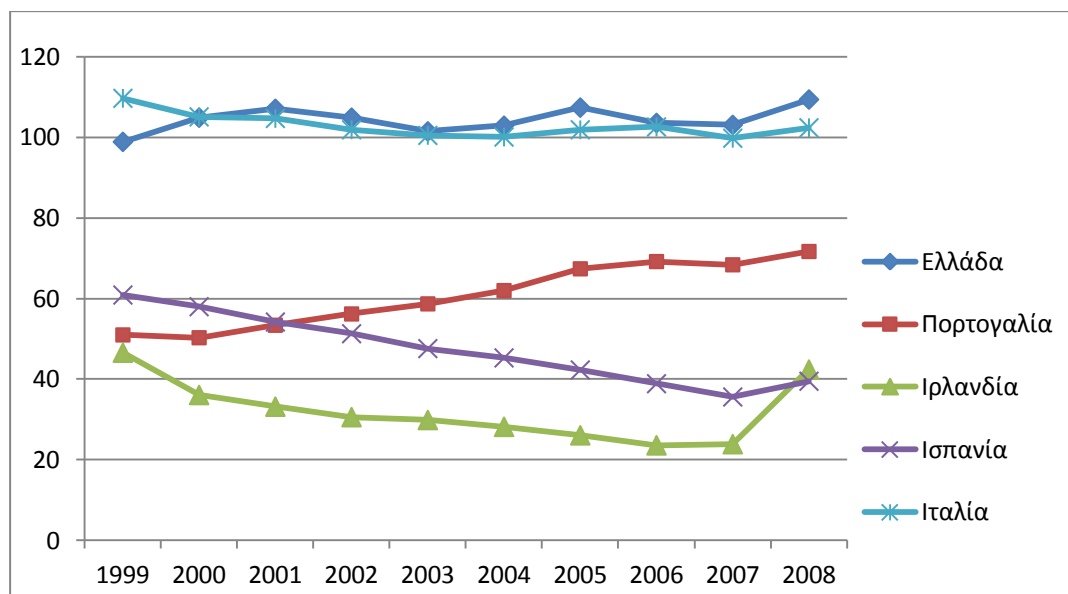
Πηγή: Eurostat

Οι παραπάνω στρεβλώσεις, καθώς και οι καταστροφικές συνέπειες που είχαν στα χρηματοπιστωτικά συστήματα των ανωτέρω χωρών, θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί με μια καλύτερη ρύθμιση και εποπτεία των ευρωπαϊκών τραπεζών – πολλώ δε μάλλον με μια τραπεζική ένωση. Σύμφωνα με τους Μαραβέγια και Κατσίκας (2016β, σ. 303), «ο κατακερματισμός των εθνικών εποπτικών αρχών και η απουσία ενός κεντρικού ευρωπαϊκού θεσμού για την παρακολούθηση συστημικών κινδύνων δεν επέτρεψαν τον έγκαιρο εντοπισμό και την αντιμετώπισή τους». Αυτή η ρύθμιση και εποπτεία, μάλιστα, γίνεται ακόμα πιο επιτακτική σε περιόδους ανάπτυξης, όταν τα κίνητρα για υπερβολικό ρίσκο είναι μεγαλύτερα (Beck και Peydro, 2015, σ. 65). Εξάλλου, οι βασικές υποθέσεις πάνω στις οποίες είχε δομηθεί η Συνθήκη του Μάαστριχτ είχαν πλέον αλλάξει: οι τεράστιες χρηματοπιστωτικές ροές και καινοτομίες απαιτούσαν τώρα έναν αυστηρότερο μακροοικονομικό συντονισμό και μια αποτελεσματικότερη τραπεζική ρύθμιση και εποπτεία (Featherstone, 2012, σ. 28). Όμως οι οικονομικές αντιλήψεις της εποχής είναι διαφορετικές: η χρηματοπιστωτική αγορά υποτίθεται πως είναι ορθολογική και πως αυτορρυθμίζεται. Επιπλέον, κανείς δεν έχει όρεξη να αντιδικήσει με την κυβέρνηση της Ιρλανδίας ή της Ισπανίας για ζητήματα όπως ο έλεγχος των δανείων, που ανήκουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών (Pisani-Ferry, 2012, σ. 80). Σε μεγάλο βαθμό, άλλωστε, οι τεράστιες χρηματοπιστωτικές ροές από το ευρωπαϊκό κέντρο προς την περιφέρεια θεωρούνταν φυσιολογικές, μιας και η τελευταία είχε μεγαλύτερο περιθώριο αύξησης της παραγωγικότητάς της (Eichengreen, 2012, σ. 126).

Τέλος, υπήρξαν ανισορροπίες και στα δημοσιονομικά στοιχεία των κρατών-μελών. Κάποιες χώρες (κυρίως η Ελλάδα και δευτερευόντως η Ιταλία και η Πορτογαλία), δανειζόμενες αξιοπιστία από το ευρώ, προχώρησαν σε υψηλό δημόσιο δανεισμό, αυξάνοντας – ή τουλάχιστον μην καταφέρνοντας να μειώσουν – τα ελλείμματα και τα χρέη τους (βλ. γράφημα 5). Τα δημοσιονομικά προβλήματα των χωρών αυτών είναι μακροχρόνια και οφείλονται εν μέρει στην ανεπάρκεια του πολιτικού τους συστήματος και εν μέρει στην έλλειψη ανταγωνιστικότητας, η οποία δημιουργεί υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών που χρειάζονται χρηματοδότηση. Ωστόσο, τα δημοσιονομικά αυτά προβλήματα θα μπορούσαν να είχαν περιοριστεί, αν είχαν τηρηθεί οι κανόνες του Συμφώνου Σταθερότητας. Οι κανόνες αυτοί υπονομεύτηκαν και αθετήθηκαν πολλάκις για λόγους που εξηγήθηκαν στην προηγούμενη ενότητα. Στην αποφυγή του δημοσιονομικού εκτροχιασμού των παραπάνω κρατών θα συνέβαλλε επίσης και ένας κεντρικός προϋπολογισμός, ο

οποίος θα λειτουργούσε συμπληρωματικά των εθνικών προϋπολογισμών, αποτρέποντας έτσι την υπερβολική επιβάρυνσή τους σε περιόδους ύφεσης (De Grauwe, 2011, σ. 11).

Γράφημα 5: Χρέος γενικής κυβέρνησης (% ΑΕΠ, 1999-2008)

Πηγή: Eurostat

Συμπερασματικά – όπως το θέτει ο Pisani-Ferry (2012, σ. 81-82) – υπάρχουν τρία είδη προβλημάτων που προκύπτουν από τις προηγούμενες στρεβλώσεις και διακυβεύουν τη βιωσιμότητα της ΟΝΕ. Πρώτον, τα δημοσιονομικά προβλήματα, τα οποία αφορούν κυρίως την Ελλάδα και λιγότερο την Ιταλία και την Πορτογαλία· στις δύο τελευταίες, η δημοσιονομική διαχείριση μπορεί να ήταν κάπως επιπόλαιη, ωστόσο δεν αποτελεί την κύρια αιτία των προβλημάτων που έχουν οι χώρες αυτές. Δεύτερον, ο ανεξέλεγκτος δανεισμός σε ιδιώτες – η περίπτωση της Ιρλανδίας, της Ισπανίας και της Κύπρου – που εκτόξευσε το ιδιωτικό χρέος και αποσταθεροποίησε ολόκληρο το χρηματοπιστωτικό σύστημα της ΟΝΕ. Τρίτον, η σταδιακή υποχώρηση της ανταγωνιστικότητας κάποιων κρατών-μελών – κυρίως της Πορτογαλίας, αλλά και της Ιταλίας και της Γαλλίας – οι οποίες δεν κατάφεραν να ανταπεξέλθουν στο διπλό χτύπημα του ανταγωνισμού από την Κίνα και την κεντροανατολική Ευρώπη.

Βεβαίως, οι τρεις αυτές κατηγορίες προβλημάτων αλληλεξαρτώνται και αλληλοτροφοδοτούνται, ωστόσο είναι σημαντικό να τις διακρίνουμε, καθώς

διαφέρουν τόσο ως προς τη σοβαρότητα και τον χαρακτήρα τους, όσο και ως προς τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπιστούν (Pisani-Ferry, 2012, σ. 82).

Σύμφωνα με τον Hall (2014), στη ρίζα όλων αυτών των προβλημάτων βρίσκονται τα διαφορετικά καπιταλιστικά μοντέλα του ευρωπαϊκού κέντρου και της ευρωπαϊκής περιφέρειας: το κέντρο βασίζεται στις εξαγωγές, ενώ η περιφέρεια στην εσωτερική ζήτηση. Με την εισαγωγή του ευρώ, τα διαφορετικά αυτά μοντέλα όξυναν τις ανισορροπίες μέσα στην ΟΝΕ και διόγκωσαν τα προβλήματα. Πριν ενταχθούν στην Ευρωζώνη, οι χώρες της περιφέρειας εξουδετέρωναν τον υψηλό πληθωρισμό τους – αυτός ήταν αναπόφευκτη συνέπεια ενός μοντέλου βασισμένου στην εσωτερική ζήτηση, το οποίο απαιτεί επεκτατικές μακροοικονομικές πολιτικές – με αλλεπάλληλες υποτιμήσεις του νομίσματός τους, διατηρώντας έτσι την ανταγωνιστικότητά τους. Για παράδειγμα, η Ιταλική λίρα έχασε περίπου το 25% της αξίας της μέσα στα πρώτα έξι χρόνια λειτουργίας του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος (Hall, 2014, σ. 1228). Μπαίνοντας στην ΟΝΕ, οι χώρες αυτές έχασαν το εργαλείο της υποτίμησης και τη δυνατότητα να εξουδετερώνουν τον αναπόφευκτο πληθωρισμό τους. Ως αποτέλεσμα, η ανταγωνιστικότητά τους κατρακύλησε (με τις αναδυόμενες οικονομίες της Ασίας και της ανατολικής Ευρώπης να κάνουν τα πράγματα ακόμη χειρότερα) και τα εξωτερικά τους ελλείμματα αυξήθηκαν. Προκειμένου να διατηρήσουν ένα μοντέλο βασισμένο στην εσωτερική ζήτηση, οι χώρες αυτές δεν είχαν άλλη επιλογή από το να καταφύγουν σε υψηλό δημόσιο ή ιδιωτικό δανεισμό.

Αντιθέτως, η ένταξη στην ΟΝΕ είχε ευεργετικές συνέπειες για τις χώρες του κέντρου, που βασίζουν την ανάπτυξή τους στις εξαγωγές. Η ανταγωνιστικότητά τους ενισχύθηκε, καθώς οι εμπορικοί τους εταίροι απώλεσαν το εργαλείο της υποτίμησης και επιπλέον η ισοτιμία του ευρώ διαμορφώθηκε χαμηλότερα από αυτή που θα είχε το εθνικό τους νόμισμα. Έτσι, συγκρατώντας τις μισθολογικές τους αυξήσεις, οι χώρες αυτές (ειδικά η Γερμανία) κατάφεραν να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν υψηλά εξωτερικά πλεονάσματα μέσα στην ΟΝΕ.

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει το ακόλουθο συμπέρασμα: προκειμένου να επιβιώσει η Ευρωζώνη, στο βαθμό που απουσιάζουν οι αναγκαίοι μηχανισμοί προσαρμογής (κοινός προϋπολογισμός, υψηλή κινητικότητα εργασίας και κεφαλαίου), απαιτείται η επίτευξη μεγαλύτερης συμμετρίας μεταξύ κέντρου και περιφέρειας ως προς το καπιταλιστικό τους μοντέλο. Αναμφίβολα, η προσαρμογή πρέπει να γίνει εκατέρωθεν. Η περιφέρεια δεν μπορεί αίφνης να αποκτήσει την

ανταγωνιστικότητα του κέντρου και συνεπώς θα βασίζει την ανάπτυξή της περισσότερο στην εσωτερική ζήτηση. Ωστόσο, τα μοντέλα ανάπτυξης του αφειδούς δανεισμού και της κατανάλωσης αποδείχτηκαν μη βιώσιμα, έχοντας «φτάσει προ πολλού στα όριά τους στην εποχή της ταχείας παγκοσμιοποίησης και του εντεινόμενου διεθνούς ανταγωνισμού» (Τσούκαλης, 2014, σ. 45).

5. Το ξέσπασμα της κρίσης και η διαχείρισή της

Πώς η χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε στις ΗΠΑ το 2008 μετατράπηκε σε υπαρξιακή κρίση του ευρώ; Η συνοπτική απάντηση είναι πως η πρώτη αποτέλεσε απλώς τον καταλύτη για τη δεύτερη. Η κρίση στην Ευρωζώνη «θα προέκυπτε αργά ή γρήγορα. Για πόσο ακόμα το καθεστώς του εφησυχασμού θα συνυπήρχε αρμονικά με το καθεστώς των συσσωρευμένων ανισορροπιών, τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο Ευρωζώνης;» (Παναγιωταρέα, 2012α, σ. 8). Η κρίση, λοιπόν, οφείλεται πρωταρχικά στις οικονομικές ανισορροπίες της ΟΝΕ, οι οποίες αναλύθηκαν στην προηγούμενη ενότητα: η αιτία, ωστόσο, της παρατεταμένης διάρκειας της κρίσης πρέπει να αναζητηθεί στην αναποτελεσματική διαχείρισή της (σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο) και στην απροθυμία έγκαιρης και ουσιαστικής μεταρρύθμισης της ΟΝΕ. Αυτή η ανεπαρκής διαχείριση, καθώς και ο σφιχτός εναγκαλισμός τραπεζών-κρατών που παρατηρείται στην Ευρωζώνη, ήταν οι δύο πολλαπλασιαστές που ενέτειναν και παράτειναν την κρίση.

Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Όταν εκδηλώθηκε η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση, πολλές ευρωπαϊκές τράπεζες – κυρίως στην Ιρλανδία και την Ισπανία – βρέθηκαν στα πρόθυρα χρεωκοπίας, λόγω της υψηλής τους μόχλευσης και των τοξικών προϊόντων που είχαν συσσωρεύσει. Οι εθνικές κυβερνήσεις υποχρεώθηκαν να διασώσουν τις τράπεζές τους, δαπανώντας τεράστια ποσά και επιβαρύνοντας υπέρμετρα το δημόσιο χρέος τους. Μόνο μεταξύ Οκτωβρίου 2008 και Οκτωβρίου 2011, ξοδεύτηκαν 4,5 τρισεκατομμύρια ευρώ ως κρατική ενίσχυση προς τις τράπεζες, ποσό που αντιστοιχεί στο 37% του ΑΕΠ της ΕΕ (European Commission, 2012). Το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ευρωζώνης από 0,7% του ΑΕΠ το 2007 ανήλθε σε 6,2% του ΑΕΠ το 2010, ενώ το δημόσιο χρέος της από 66,4% του ΑΕΠ το 2007 έφτασε το 95% του ΑΕΠ το 2013 (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016α, σ. 180). Έτσι, λοιπόν, μια χρηματοπιστωτική κρίση μετατράπηκε σε κρίση δημόσιου

χρέους. Όμως η διαδικασία αυτή λειτούργησε και αντίστροφα: όσο αύξανε το δημόσιο χρέος κάποιων κρατών, τόσο υπονομευόταν η πιστοληπτική ικανότητα των τραπεζών τους, που παρακρατούσαν μεγάλο όγκο του δημόσιου χρέους. Προκειμένου να σπάσει αυτός ο φαύλος κύκλος, απαιτείται η δημιουργία μιας τραπεζικής ένωσης στην ΟΝΕ (Γκαργκάνας, 2013, σ. 11), η οποία θα εξεταστεί αργότερα.

Η αδυναμία της ΕΚΤ να λειτουργήσει ως δανειστής έσχατης προσφυγής, ενέτεινε τον πανικό στις αγορές, εκτοξεύοντας τα επιτόκια δανεισμού των “πιο αδύναμων κρίκων” και απειλώντας να διαλύσει ολόκληρη την Ευρωζώνη. Τούτο συνιστά μία ακόμα κρίσιμη έλλειψη της ΟΝΕ, η σημασία της οποίας καταδεικνύεται εύγλωττα από τη σύγκριση μεταξύ Ηνωμένου Βασιλείου και Ισπανίας: αν και το πρώτο είχε μεγαλύτερο ποσοστό δημόσιου χρέους από τη δεύτερη (και παρόμοιο τραπεζικό πρόβλημα), επωφελήθηκε από πολύ χαμηλότερα επιτόκια δανεισμού μέσα στην κρίση, καθώς οι αγορές γνώριζαν πως η κεντρική του τράπεζα μπορούσε να του παρέχει χρηματοδότηση (De Grauwe, 2011, σ. 1-2).

Η ανταπόκριση της Ευρωζώνης στην παραπάνω οξύτατη και πολλαπλή κρίση υπήρξε διστακτική, ανεπαρκής και υπαγορευμένη από επιμέρους εθνικά συμφέροντα. Καταρχάς, η καθυστέρηση χορήγησης χρηματικής βοήθειας προς την Ελλάδα και η αρχική σκληρή στάση που υιοθετήθηκε από ορισμένες χώρες, όπως η Γερμανία, «κλόνισαν την πίστη των αγορών στην ευρωπαϊκή αλληλεγγύη» και ενθάρρυναν κερδοσκοπικές επιθέσεις (Κατσίκας, 2012α, σ. 66). Η παραπάνω στάση της Γερμανίας οφείλεται, εν πολλοίς, σε μικροπολιτικά συμφέροντα ενόψει των Γερμανικών περιφερειακών εκλογών την περίοδο εκείνη (Katsikas, 2012β, σ. 53).

Καθυστερήσεις παρουσιάστηκαν και στην αντιμετώπιση των χρεωκοπημένων ευρωπαϊκών τραπεζών, εξαιτίας της έλλειψης μιας ισχυρής ευρωπαϊκής εκτελεστικής εξουσίας, ικανής να πάρει γρήγορα αποφάσεις – εν αντιθέσει με τις ΗΠΑ, όπου το τραπεζικό ζήτημα αντιμετωπίστηκε πολύ γρηγορότερα (Τσούκαλης, 2014, σ. 60). Καθυστερημένη υπήρξε και η θεσμική θωράκιση της ΟΝΕ, η οποία παραμένει μέχρι σήμερα ανεπαρκής, όπως θα δείξω παρακάτω. Γενικότερα, οι Ευρωπαίοι ηγέτες «άφησαν πολλά προβλήματα να χρονίζουν», δίνοντας την εντύπωση ότι «κάνουν συνεχώς πολύ λίγα, πολύ αργά», επιδεινώνοντας έτσι την κρίση (Pisani-Ferry, 2012, σ. 168).

Η αντιμετώπιση των ριζικών αιτιών της κρίσης – η διόρθωση, δηλαδή, των μακροοικονομικών ανισορροπιών της ΟΝΕ – επιχειρήθηκε μονόπλευρα: «το βάρος της προσαρμογής έπεσε σχεδόν εξ ολοκλήρου στις ελλειμματικές/οφειλέτριες χώρες,

ιδίως εκείνες με προγράμματα προσαρμογής» (Τσούκαλης, 2016, σ. 168). Τα προγράμματα αυτά βασίστηκαν σε δύο πυλώνες: αφενός στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας (κυρίως μέσω της απελευθέρωσης των αγορών εργασίας, υπηρεσιών και προϊόντων) και αφετέρου σε μια βίαιη δημοσιονομική προσαρμογή. Η τελευταία κρίθηκε απαραίτητη, καθώς, σύμφωνα με την επίσημη αφήγηση (που επιβλήθηκε από τις πιστώτριες χώρες), η κρίση οφείλεται στη δημοσιονομική ασωτία ορισμένων χωρών, που δημιούργησε τεράστια δημόσια χρέη. Αυτό μπορεί να ισχύει για την Ελλάδα και σε κάποιο βαθμό για την Πορτογαλία, καθόλου όμως για την Ιρλανδία και την Ισπανία (βλ. γράφημα 5). Σε κάθε περίπτωση, η αφήγηση αυτή νομιμοποίησε την επιβολή πολιτικών λιτότητας άνευ προηγουμένου. Η δημοσιονομική συρρίκνωση – ιδιαίτερα από το 2010 ως το 2012 – ήταν υπερβολική και επιδείνωσε την κρίση στην Ευρωζώνη (Τσούκαλης, 2016, σ. 141-144). Ειδικά στην Ελλάδα, οι υπερβολικά φιλόδοξοι στόχοι των προγραμμάτων προσαρμογής παγίδεψαν τη χώρα σε ένα φαύλο κύκλο, από τον οποίο η χώρα ακόμα δεν μπορεί να βγει (Katsikas, 2012β, σ. 52). Οι ελληνικές κυβερνήσεις έχουν τις δικές τους ευθύνες: αντί να προχωρήσουν στις απαραίτητες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, προτίμησαν οριζόντια δημοσιονομικά μέτρα για να μην πλήξουν τους εκλογικούς τους πελάτες. Η προϋπάρχουσα ανεπάρκεια των Ελλήνων πολιτικών στο σχεδιασμό και την υλοποίηση μεταρρυθμίσεων υπονομεύτηκε περαιτέρω από την επιβαλλόμενη λιτότητα, η οποία μείωσε δραστικά τους πόρους και το προσωπικό της δημόσιας διοίκησης (Katsikas, 2012β, σ. 52).

Το αφήγημα περί δημοσιονομικής ασωτίας αρνείται να παραδεχτεί πως η κρίση της Ευρωζώνης ήταν πρωτίστως τραπεζική. Οι Αμερικανοί, αντιθέτως, αναγνωρίζοντας το γεγονός αυτό, αντιμετώπισαν γρήγορα το τραπεζικό χρέος τους, καθυστερώντας τη δημοσιονομική προσαρμογή· οι Ευρωπαίοι έκαναν το αντίθετο, με ολέθριες συνέπειες (Τσούκαλης, 2014, σ. 60).

Βεβαίως, η δημοσιονομική προσαρμογή είναι αναγκαία για αρκετές ευρωπαϊκές χώρες. Όταν, όμως, πραγματοποιείται από όλες ταυτόχρονα, βιαίως και μάλιστα σε συνθήκες απομόχλευσης του χρηματοπιστωτικού τομέα, το αποτέλεσμα είναι έντονα υφεσιακό. Πράγματι, η ύφεση υπήρξε βαθιά και παρατεταμένη, επηρεάζοντας κυρίως τα πιο αδύναμα κοινωνικά στρώματα. Στα τέλη του 2014, το πραγματικό ΑΕΠ της Ευρωζώνης ήταν χαμηλότερο από αυτό του 2007, ενώ η ανεργία άγγιζε το 12%, αυξημένη κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες από το 2007. Μέσα στο ίδιο διάστημα, η Ελλάδα έχασε το 26% του ΑΕΠ της, η Ιταλία το 9%, η Πορτογαλία πάνω από το 7%

και η Ισπανία το 5%. Τα ποσοστά ανεργίας, ιδιαιτέρως των νέων, σε Ελλάδα και Ισπανία άγγιξαν ύψη δυσθεώρητα (Τσούκαλης, 2016, σ. 162-165).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, προκαλεί μεγάλη εντύπωση η απουσία σημαντικών επενδυτικών προγραμμάτων από την ΕΕ για την τόνωση της ανάπτυξης (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016α, σ. 184). Το “Σύμφωνο για την Ανάπτυξη και την Απασχόληση”, το οποίο συμφωνήθηκε τον Ιούνιο του 2012, καθώς και το “Πακέτο Juncker” που το διαδέχτηκε και προβλέπει τη διάθεση 315 δις. ευρώ για επενδύσεις σε όλη την ΕΕ, αναμφίβολα δεν έχουν αποδώσει τα αναμενόμενα.

Ο φαύλος κύκλος της λιτότητας και της ύφεσης (ή έστω μια αναιμικής πλέον ανάπτυξης), τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων έχουν σοβαρές επιπτώσεις στο πολιτικό σύστημα των κρατών-μελών. Πρόκειται για ένα τοξικό μίγμα, που ταυτοχρόνως απειλεί το μέλλον της ίδιας της Ευρωζώνης. Μέχρι τα μέσα του 2012, η επιβληθείσα λιτότητα είχε συμβάλει στην ανατροπή των κυβερνήσεων σε Ελλάδα, Ιρλανδία, Ιταλία, Πορτογαλία, Ισπανία και Ολλανδία (Barber και Spiegel, 2012). Τα εκλογικά σώματα στρέφονται όλο και περισσότερο σε ευρωσκεπτικιστικά ή και ευρωφοβικά κόμματα (είτε της άκρας δεξιάς, είτε της άκρας αριστεράς), ενώ «η ίδια η ιδέα της ενοποίησης, όπως ερμηνεύεται σήμερα, δηλαδή ως περισσότερος έλεγχος και στενότερη εποπτεία, δεν είναι καθόλου ελκυστική» (Παναγιωταρέα, 2012β, σ. 87). Τα καθιερωμένα κόμματα δείχνουν ανίκανα να προσφέρουν εναλλακτικές και πειστικές πολιτικές και οικονομικές προτάσεις, παρά την έντονη λαϊκή δυσφορία σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη (Hughes, 2011, σ. 4). Την ίδια στιγμή, κάθε είδους λαϊκιστές και αυτόκλητοι σωτήρες караδοκούν για να εκμεταλλευτούν την κατάσταση. Τελικά, η οικονομική σταθεροποίηση της Ευρωζώνης ίσως «κοστίσει την πολιτική αποσταθεροποίηση των κρατών-μελών που την απαρτίζουν» (Παναγιωταρέα, 2012β, σ. 100).

Το κρίσιμο ζήτημα της θεσμικής θωράκισης της ΟΝΕ δεν έχει απαντηθεί ακόμα ικανοποιητικά, έχοντας σκοντάψει πάνω στη διστακτικότητα των πιστωτριών χωρών, ιδιαιτέρως της Γερμανίας (Κατσίκας, 2012α, σ. 68). Ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας (ΕΜΣ) άργησε πολύ να συσταθεί, ενώ το κεφάλαιο των 700 δις ευρώ που διαθέτει είναι καταφανώς ανεπαρκές σε περίπτωση συνδρομής μιας μεγάλης χώρας, όπως η Ιταλία. Κατ’ απαίτηση της Γερμανίας, ο ΕΜΣ συνοδεύτηκε από το Δημοσιονομικό Σύμφωνο, το οποίο υποχρεώνει τα κράτη-μέλη σε ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς στο διηνεκές υπό την απειλή κυρώσεων – ένας «ζουρλομανδύας» στο τρελοκομείο του Ευρωπαϊκού συστήματος (Τσούκαλης, 2016, σ. 142). Ο

κανόνας, μάλιστα, των ισοσκελισμένων προϋπολογισμών (ήτοι διαρθρωτικό έλλειμμα που δεν υπερβαίνει το 0,5% του ΑΕΠ) θα πρέπει να ενσωματωθεί στο εθνικό δίκαιο των κρατών-μελών, ενώ οι κυρώσεις που προβλέπονται από το νέο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης θα εφαρμόζονται αυτόματα (αρχή της αρνητικής πλειοψηφίας), φτάνοντας έως και το 0,5% του ΑΕΠ της χώρας που παρατυπεί.

Πέραν των δημοσιονομικών περιορισμών, είναι αλήθεια πως επιχειρήθηκε κι ένας ευρύτερος οικονομικός συντονισμός (Ευρωπαϊκό Εξάμηνο, Σύμφωνο Ανταγωνιστικότητας, “Six-Pack”). Στα πλαίσια αυτού, προβλέπεται η διόρθωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών σε μεμονωμένες χώρες, όπως αυτές που αφορούν τα υπερβολικά εξωτερικά ελλείμματα, αλλά και πλεονάσματα – κάτι πολύ σημαντικό. Ωστόσο οι διατάξεις αυτές «είναι πολύ λιγότερο περιοριστικές από εκείνες που αφορούν τα δημοσιονομικά ελλείμματα» (Τσούκαλης, 2016, σ. 143), ενώ και η εφαρμογή τους είναι πολλές φορές πλημμελής. Επιπλέον, το μέγιστο επιτρεπτό όριο των εξωτερικών πλεονασμάτων είναι μεγαλύτερο από αυτό των ελλειμμάτων, πράγμα που ευνοεί τη διατήρηση των ανισορροπιών.

Η σημαντικότερη, ίσως, μεταρρύθμιση αφορά την απαρχή της δημιουργίας μιας τραπεζικής ένωσης στην ΕΕ. Αυτή κρίνεται μείζονος σημασίας, όπως ειπώθηκε παραπάνω, προκειμένου να σπάσει ο φαύλος κύκλος μεταξύ χρηματοπιστωτικής και δημοσιονομικής αστάθειας. Επιπλέον, μια ενισχυμένη τραπεζική ρύθμιση και εποπτεία θα αποτρέψει την επανάληψη φαινομένων υπερβολικής μόχλευσης και ριψοκίνδυνης συμπεριφοράς, όπως αυτά που παρουσιάστηκαν στην Ιρλανδία και την Ισπανία. Η τραπεζική ένωση, ωστόσο, προχωρά με αργά βήματα: έχουμε πλέον έναν Ενιαίο Εποπτικό Μηχανισμό, εν μέρει μόνο έναν Ενιαίο Μηχανισμό Εξυγίανσης (εκκρεμεί το σημαντικότερο: το Ταμείο) και καμία πρόνοια ως τώρα για την ευρωπαϊκή εγγύηση καταθέσεων.

Επιχειρώντας μια συνολική αξιολόγηση των μεταρρυθμίσεων που έγιναν και των αποφάσεων που πάρθηκαν μέσα στην κρίση, διαπιστώνουμε πως αυτές στάθηκαν αρκετές για να αποτρέψουν τη διάλυση της Ευρωζώνης, όχι όμως και για να της εξασφαλίσουν ένα σταθερό και βιώσιμο πλαίσιο λειτουργίας μακροπρόθεσμα (Laffan και Schlosser, 2016, σ. 247). Καταρχάς, ορισμένες κρίσιμες μεταρρυθμίσεις, όπως ο ΕΣΜ και το Δημοσιονομικό Σύμφωνο, αποτελούν διακυβερνητικές συμφωνίες εκτός κοινοτικού νομικού πλαισίου. Με άλλα λόγια, ήταν οι κυβερνήσεις της Ευρωζώνης και όχι η ΕΕ που διέσωσαν τους πιο “αδύναμους κρίκους” της.

Επιπλέον, το νέο πλαίσιο οικονομικής διακυβέρνησης παραμένει “κλειδωμένο” μέσα στους περιορισμούς του Μάαστριχτ, ακολουθώντας την (γερμανική) προσέγγιση του ορντολιμπεραλισμού και της ατομικής ευθύνης των εθνικών κυβερνήσεων. Έτσι, η έμφαση δόθηκε στην αυστηροποίηση των κανόνων και των κυρώσεων – προκειμένου να αποτραπεί αποτελεσματικότερα ο “ηθικός κίνδυνος” – παρά στην ενίσχυση των μηχανισμών αλληλεγγύης και διαχείρισης κρίσεων, όπως το “τύπωμα χρήματος” από την ΕΚΤ, η αμοιβαιοποίηση του χρέους μέσω ευρωομολόγων ή ένας κοινός και επαρκής προϋπολογισμός για την ΟΝΕ (Featherstone, 2012). Αντ’ αυτών, προτιμήθηκε η ενίσχυση της ευελιξίας στην αγορά εργασίας (ιδιαίτερως στις χώρες με προγράμματα προσαρμογής) ως ένας μηχανισμός προσαρμογής που έλειπε από την Ευρωζώνη. Η προσαρμογή επικουρήθηκε και από τις μαζικές μεταναστευτικές ροές των εργαζομένων που προκάλεσε η κρίση, ειδικά από την Ιρλανδία και την Ελλάδα. Η ευελιξία των μισθών, ωστόσο, επιχειρήθηκε μόνο προς τα κάτω και όχι προς τα πάνω, πράγμα εξίσου αναγκαίο για τη διόρθωση των αποκλίσεων ανταγωνιστικότητας.

Η απόρριψη μιας πιο Κεϋνσιανής λογικής στη διακυβέρνηση της ΟΝΕ και η επιμονή στο πνεύμα του Μάαστριχτ πρέπει να αποδοθεί κυρίως στη γερμανική άρνηση να επωμιστεί μεγαλύτερο οικονομικό κόστος και δευτερευόντως μόνο στη διατήρηση των μονεταριστικών αντιλήψεων και στην επιθυμία ενίσχυσης της αξιοπιστίας της ΟΝΕ (Featherstone, 2012, σ. 23). Αυτή η αξιοπιστία, άλλωστε, αμφισβητείται από την Παναγιωταρέα (2012β, σ. 94): γιατί να πετύχει το Δημοσιονομικό Σύμφωνο εκεί όπου απέτυχε παταγωδώς το Σύμφωνο Σταθερότητας; Ακόμη κι αν η διαδικασία εξασφάλισης της δημοσιονομικής πειθαρχίας είναι πλέον πιο “αυτοματοποιημένη”, εξακολουθεί να υπόκειται σε πολιτικούς χειρισμούς. Επιπρόσθετα, αμφισβητείται και η χρησιμότητα του ΕΜΣ: η χρηματοδότηση που προσφέρει συνοδεύεται από τόσο αυστηρούς όρους, που αποτρέπουν τα κράτη-μέλη να προσφύγουν σε αυτόν (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016α, σ. 184).

Τέλος, το νέο πλαίσιο οικονομικής διακυβέρνησης της ΟΝΕ ελέγχεται και για τη δημοκρατική του νομιμοποίηση. Καταρχάς, πολλές αποφάσεις λήφθηκαν σε διακυβερνητική βάση, αγνοώντας επιδεικτικά τους ευρωπαϊκούς θεσμούς – αποφάσεις που αντανakλούν πρωτίστως τις προτιμήσεις της Γερμανίας, η οποία έχει αναδειχθεί «σε αδιαφιλονίκητο οικονομικό ηγεμόνα της Ευρώπης» (Κατσίκας, 2012α, σ. 81). Επιπλέον, οι αποφάσεις αυτές επέβαλαν τη σκληρή δημοσιονομική πειθαρχία ως μονόδρομο σε πολλά κράτη-μέλη, ακυρώνοντας έτσι την εκλογική τους

διαδικασία και τη δυνατότητα άσκησης μιας εναλλακτικής οικονομικής πολιτικής (Παναγιωταρέα, 2012β, σ. 87). Όταν, μάλιστα, αυτή η δημοσιονομική πειθαρχία – αλλά και η ευρύτερη οικονομική πολιτική των κρατών-μελών – ελέγχεται πλέον αυστηρά από υπερεθνικά όργανα δίχως συμπαγή λαϊκή βάση, όπως η Κομισιόν, το δημοκρατικό έλλειμμα της ΕΕ αυξάνεται περαιτέρω (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 309).

Το ανεπαρκώς μεταρρυθμισμένο θεσμικό πλαίσιο της ΟΝΕ, όπως είναι λογικό, δεν ενέπνευσε ιδιαίτερη εμπιστοσύνη στους επενδυτές. Τότε ήταν που ανέλαβε δράση η ΕΚΤ. Από το πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων στην αρχή της κρίσης, ως το “whatever it takes” του Mario Draghi το 2012 και την ποσοτική χαλάρωση στις αρχές του 2015, η ΕΚΤ ανέλαβε να κάνει ό,τι δεν τολμούσαν τα κράτη: να ανακυκλώσει τα πλεονάσματα του Βορρά προς τον στεγνό από ρευστότητα Νότο. Σύμφωνα με τους Collignon και Diessner (2016, σ. 1297), ο ακτιβιστικός ρόλος της ΕΚΤ ήταν εκείνος που ουσιαστικά διέσωσε την Ευρωζώνη.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή, έχει μεγάλη σημασία να διερευνήσουμε και να ερμηνεύσουμε τη στάση της Γερμανίας. Η οικονομική και πολιτική της ισχύς δεν έχει ως τώρα μετουσιωθεί σε πολιτική ηγεσία ικανή να οδηγήσει στο ξεπέραςμα της κρίσης (Κατσίκας, 2012α, σ. 61). Η Γερμανία προτιμά να ενεργεί με γνώμονα το στενό εθνικό της συμφέρον. Για παράδειγμα, αντί να δεχθεί ένα μέτριο πληθωρισμό στο εσωτερικό της, που θα έβλαπτε την ανταγωνιστικότητά της, επιμένει σε προγράμματα λιτότητας σε όλη την Ευρωζώνη, δυσχεραίνοντας έτσι την ανάπτυξη, ιδίως στο Νότο (Kundnani, 2011, σ. 41). Επιπλέον, ανθίσταται στην απαιτούμενη θεσμική θωράκιση της ΟΝΕ, ενίοτε και με προκλητικές ενέργειες, όπως η προσφυγή στο Συνταγματικό της δικαστήριο κατά της αγοράς κρατικών ομολόγων στη δευτερογενή αγορά από την ΕΚΤ. Ταυτοχρόνως, προβάλλει το οικονομικό της μοντέλο ως πρότυπο που οι άλλες χώρες οφείλουν να μιμηθούν για να ανακτήσουν την ανταγωνιστικότητά τους. Ως προς αυτό το τελευταίο, ο Hall (2014, σ. 1229) διατηρεί τις αμφιβολίες του: το γερμανικό οικονομικό μοντέλο δεν μπορεί απλώς να μεταλαμπαδευθεί στον ευρωπαϊκό Νότο, αφού συνοδεύεται από μια θεσμική υποδομή και μια ιστορική παράδοση, οι οποίες λείπουν από το Νότο.

Πού οφείλεται, όμως, αυτή η άτεγκτη γερμανική στάση; Ο Κατσίκας (2012α, σ. 76) αναφέρει τρεις λόγους: πρώτον, τη διαχρονική αύξηση του ευρωσκεπτικισμού των πολιτών σε όλη την Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης της Γερμανίας· δεύτερον, τις λαϊκιστικές φωνές και τα μικροπολιτικά συμφέροντα στο εσωτερικό της χώρας·

τρίτον, τη σταδιακή υποχώρηση της γερμανικής προσήλωσης στο όραμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η οποία παρατηρείται μετά την επανένωσή της.

6. Η προοπτική της ONE

Η θεσμική μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε τα τελευταία χρόνια στην ONE επιβεβαιώνει μια δημοφιλή ρήση: το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης “προχωράει” μέσω κρίσεων (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016α, σ. 186). Ωστόσο, μένουν ακόμα πολλά “βήματα”, προκειμένου να διασφαλιστεί ένα σταθερό και βιώσιμο πλαίσιο λειτουργίας μακροπρόθεσμα. Παρακάτω περιγράφονται αυτά τα κρίσιμα βήματα που πρέπει να κάνει η ONE και παράλληλα διερευνάται η πιθανότητα υλοποίησής τους.

Η Ευρωζώνη θα πρέπει να προχωρήσει στη δημοσιονομική της ένωση, μέσω της αμοιβαιοποίησης του χρέους της (σε κάποιο βαθμό) και της απόκτησης δικού της προϋπολογισμού, έστω και περιορισμένου μεγέθους. Ως προς το πρώτο, για την αποφυγή του “ηθικού κινδύνου”, το ίδρυμα Bruegel έχει προτείνει δύο είδη ευρωομολόγων: το ένα για κράτη-μέλη με δημόσιο χρέος άνω του 60% του ΑΕΠ τους και το άλλο για κράτη-μέλη με χαμηλότερο χρέος (Featherstone, 2012, σ. 38). Από την άλλη, ο κοινός προϋπολογισμός, πέραν της σταθεροποιητικής και αναδιανεμητικής του λειτουργίας, θα παρέχει κίνητρα στα κράτη-μέλη προς υλοποίηση διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων. Η δημοσιονομική ένωση – απαραίτητη για τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα της ONE (Τσούκαλης, 2014, σ. 104) – συγκρούεται, ωστόσο, με τις αρχές του ορντολιμπεραλισμού και με τη στάση των πιστωτριών χωρών, οι οποίες φοβούνται πως αυτή θα μεταλλαχθεί σε μια μεταβιβαστική ένωση πόρων από το Βορρά προς το Νότο (Γκαργκάνας, 2013, σ. 13). Επιπλέον, η ενιαία δημοσιονομική πολιτική θα απαιτούσε μια ισχυρή δημοκρατική νομιμοποίηση των οργάνων που την υλοποιεί – νομιμοποίηση που διασφαλίζεται μόνο με την πολιτική ένωση της ΕΕ (Pisani-Ferry, 2012, σ. 193-194). Από αυτό, ομολογουμένως, βρισκόμαστε πολύ μακριά.

Η ΕΕ πρέπει επίσης να ολοκληρώσει την τραπεζική της ένωση το συντομότερο δυνατό. Το ζήτημα αυτό, όπως έχει εξηγηθεί, είναι κεφαλαιώδους σημασίας. Όσο ακόμα εκκρεμεί το Ενιαίο Ταμείο Εξυγίανσης – και θα εκκρεμεί για μια «μακρά μεταβατική περίοδο» (Τσούκαλης, 2016, σ. 160) – η ευθύνη της ανακεφαλαιοποίησης

των τραπεζών θα παραμένει ουσιαστικά στις εθνικές κυβερνήσεις. Όσο ακόμα δεν υπάρχει πρόνοια για μια ευρωπαϊκή εγγύηση καταθέσεων, η εμπιστοσύνη καταθετών και επενδυτών θα εξακολουθεί να διαβρώνεται. Δυστυχώς δεν μπορούμε να αναμένουμε άμεσες εξελίξεις. Το ζήτημα είναι «ακανθώδες» και οι διαπραγματεύσεις προβλέπονται «μακροχρόνιες» (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016α, σ. 185).

Υψίστης σημασίας είναι και το ζήτημα της οικονομικής ολοκλήρωσης της ΟΝΕ, προκειμένου να ενισχυθεί η ανάπτυξη, αλλά και να αμβλυνθεί η οικονομική ασυμμετρία των μελών της. Οι αγορές προϊόντων, υπηρεσιών, κεφαλαίου και εργασίας πρέπει να ενοποιηθούν περαιτέρω – και πράγματι οι Ευρωπαίοι εταίροι εργάζονται εντατικά προς αυτή την κατεύθυνση. Ταυτοχρόνως, όμως, ένα ενοποιημένο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής πρέπει να προνοεί για τη διόρθωση των ανισορροπιών όλων των κρατών-μελών. Για τον πλεονασματικό Βορρά, αυτό θα σήμαινε μια αύξηση του πληθωρισμού, των μισθών και της ζήτησης. Για τον ελλειμματικό Νότο, θα σήμαινε τη δημοσιονομική εξυγίανση, καθώς και ένα εκτεταμένο πρόγραμμα διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων στις αγορές εργασίας, προϊόντων και υπηρεσιών, προκειμένου να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητά του. Δυστυχώς, η Γερμανία αρνείται πεισματικά την αύξηση του πληθωρισμού και την τόνωση της ζήτησης στο εσωτερικό της – εξού και τα διαρκώς αυξανόμενα εξωτερικά της πλεονάσματα. Από την άλλη, η υλοποίηση μεταρρυθμίσεων στο Νότο είναι εξαιρετικά δύσκολη μέσα σε συνθήκες δημοσιονομικής συρρίκνωσης, αλλά και εξαιτίας του τεράστιου πολιτικού κόστους που επιφέρουν (Τσούκαλης, 2016, σ. 148-149).

Επιπλέον, η ΕΕ – και ακόμη περισσότερο η ΟΝΕ – χρειάζεται ισχυρότερα δημοκρατικά θεμέλια. Ιδανικά, θα έπρεπε να μετεξελιχθεί σε μια πολιτική ένωση, όπου το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και η ευρωπαϊκή κυβέρνηση, που θα προκύπτει από αυτό, να ορίζουν την ενιαία δημοσιονομική και οικονομική πολιτική με διαφάνεια και λογοδοσία (Μαραβέγιας και Κατσίκας, 2016β, σ. 311). Ωστόσο, «οι ηγέτες της Ευρωζώνης δεν έχουν καταφέρει να αρθρώσουν ένα θετικό πολιτικό όραμα για το μέλλον της Ευρώπης πέρα και μετά από την κρίση» (Παναγιωταρέα, 2012α, σ. 18-19). Οι ισχυρισμοί πως η ΟΝΕ θα επιτάχυνε την πολιτική ενοποίηση, είτε από λειτουργική αναγκαιότητα είτε από ελεύθερη επιλογή, έχουν διαψευστεί (Hodson, 2009, σ. 508). Έτσι, η προοπτική της πολιτικής ένωσης – άρα και μιας ισχυρής δημοκρατικής νομιμοποίησης – «παραμένει απόμακρη ή, σωστότερα, απίθανη» (Παναγιωταρέα, 2012α, σ. 15).

Επιπρόσθετα, η ONE θα πρέπει να ενισχύσει τους μηχανισμούς διαχείρισης κρίσεων που διαθέτει. Ειδικότερα, η ΕΚΤ θα πρέπει να μπορεί να λειτουργεί ως δανειστής έσχατης προσφυγής (όπως όλες σχεδόν οι κεντρικές τράπεζες του κόσμου), ενώ ο ΕΜΣ πρέπει να μετεξελιχθεί σε ένα ευρωπαϊκό νομισματικό ταμείο με επαρκή κεφάλαια και τεχνογνωσία. Το πρώτο ενδεχόμενο, ασφαλώς, είναι “casus belli” για τη Γερμανία (και όχι μόνο) και πιθανότατα δεν θα υλοποιηθεί ποτέ. Όσο για το δεύτερο, είναι πολύ περισσότερο πιθανό, σύμφωνα και με πρόσφατες δηλώσεις της Γερμανίδας Καγκελαρίου.

Όλα τα παραπάνω αφορούν τη μακροπρόθεσμη προοπτική της ONE. Σε πιο βραχυπρόθεσμο ορίζοντα, πρέπει να χαλαρώσει η λιτότητα στο Νότο και παράλληλα να προωθηθεί ένα πρόγραμμα επενδύσεων σε όλη την Ευρώπη, εκμεταλλευόμενο τα τρέχοντα χαμηλά επιτόκια. Η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων θα μπορούσε να παίξει σημαντικό ρόλο. Επιπρόσθετα, θα μπορούσαν να προκαταβληθούν κονδύλια από τα ευρωπαϊκά διαρθρωτικά ταμεία στο Νότο για τη χρηματοδότηση επενδύσεων (Γκαργκάνας, 2013, σ. 16). Ωστόσο, αν αναλογιστούμε την τύχη του “Συμφώνου για την Ανάπτυξη και την Απασχόληση” και του “Πακέτου Juncker” ως τώρα, δεν μπορούμε να αισιοδοξούμε ιδιαίτερα.

Από όσα προηγήθηκαν, προκύπτει μια μάλλον δυσοίωνη προοπτική για την ONE. Κάποιοι προτιμούν να βλέπουν τη φωτεινή πλευρά της σελήνης: τα προγράμματα προσαρμογής έχουν ολοκληρωθεί επιτυχώς (πλην εκείνου της Ελλάδας, η οποία χαρακτηρίζεται “ειδική περίπτωση”), τα επιτόκια δανεισμού πέφτουν και τα επενδυτικά κεφάλαια επιστρέφουν σιγά-σιγά στον ευρωπαϊκό Νότο. Η μεταρρυθμισμένη ONE – τόσο σε ενωσιακό όσο και σε εθνικό επίπεδο – θα επιβραβευτεί από τις αγορές και θα ανακτήσει τον υγιή αναπτυξιακό βηματισμό της.

Η ανάλυση αυτή, ωστόσο, παραβλέπει το ανεπαρκέστατο θεσμικό πλαίσιο, καθώς και το τεράστιο δημόσιο και ιδιωτικό χρέος που έχει συσσωρευτεί. Οι παράγοντες αυτοί διακυβεύουν τη μακροπρόθεσμη προοπτική της Ευρωζώνης. Και δεν είναι μόνο αυτοί: αντιμέτωπη με μια αναιμική και εύθραυστη ανάπτυξη, με υψηλά ποσοστά ανεργίας, κοινωνικές ανισότητες, έλλειμμα εμπιστοσύνης κι έναν διαρκώς αυξανόμενο πολιτικό εξτρεισμό, «η Ευρώπη μοιάζει να ατενίζει το μέλλον απροετοίμαστη, κάνοντας απλώς την προσευχή της» (Τσούκαλης, 2014, σ. 69).

7. Συμπεράσματα

Πίσω από κάθε προσπάθεια νομισματικής ενοποίησης της ΕΚ/ΕΕ βρίσκονταν, λίγο-πολύ, οι ίδιοι πάντα λόγοι: η ανάγκη για αποτελεσματικότερη λειτουργία της κοινής αγοράς, η ανάγκη για συμμετρία μεταξύ ελλειμματικών και πλεονασματικών κρατών και, κυρίως, η προώθηση της πολιτικής ολοκλήρωσης. Στην περίπτωση της ΟΝΕ, η γερμανική επανένωση υπήρξε ο καταλύτης που επιτάχυνε τις εξελίξεις. Ο συμβιβασμός που επήλθε στο Μάαστριχτ αντανάκλασε αφενός την επιθυμία της Γαλλίας να δεσμεύσει τη Γερμανία μέσα σε μια ισχυρή Ευρώπη και αφετέρου την ικανότητα της Γερμανίας να επιβάλει τους κανόνες λειτουργίας του νέου νομίσματος (Τσούκαλης, 2014, σ. 37) – κανόνες συμβατοί και με την οικονομική ορθοδοξία της εποχής. Οι γαλλογερμανικές επιδιώξεις διαμόρφωσαν ένα αδύναμο θεσμικό πλαίσιο για την Ευρωζώνη, η οποία πόρρω απείχε από μια “βέλτιστη νομισματική περιοχή”: στερούνταν παντελώς μηχανισμών προσαρμογής και διαχείρισης κρίσεων, καθώς και χρηματοπιστωτικής ρύθμισης και εποπτείας, ενώ ταυτόχρονα διέθετε υψηλό βαθμό οικονομικής ασυμμετρίας. Αυτό το αδύναμο θεσμικό πλαίσιο υπονομεύτηκε περαιτέρω από την αθέτηση των δημοσιονομικών κανόνων του.

Παρ’ όλα αυτά, η ΟΝΕ λειτούργησε με αρκετή επιτυχία κατά την περίοδο 1999-2008. Μέσα σε όλη αυτή την περίοδο, ωστόσο, επωάζονταν σοβαρές οικονομικές ανισορροπίες μεταξύ των κρατών-μελών, που αφορούσαν στα επίπεδα μισθών, τιμών, ανταγωνιστικότητας, ιδιωτικού και δημόσιου χρέους. Έπρεπε να έρθει η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 για να αποκαλύψει όλες αυτές τις ανισορροπίες και τις θεσμικές ελλείψεις της Ευρωζώνης.

Η αντίδραση των Ευρωπαίων ηγετών στάθηκε αρκετή για να αποτρέψει τη διάλυση του ευρώ (ή μήπως ήταν η αντίδραση του Mario Draghi;), όχι όμως και για να του διασφαλίσει ένα σταθερό και βιώσιμο πλαίσιο λειτουργίας μακροπρόθεσμα. Η ΟΝΕ χρειάζεται ενίσχυση των μηχανισμών αλληλεγγύης και διαχείρισης κρίσεων, αύξηση της οικονομικής της συμμετρίας και ενδυνάμωση των δημοκρατικών θεμελίων της. Στο βαθμό που διατηρείται η οικονομική ασυμμετρία των κρατών-μελών – κι αυτό είναι αναπόφευκτο έως κάποιο βαθμό, δεδομένων των διαφορετικών καπιταλιστικών μοντέλων Βορρά-Νότου – λυδία λίθος της βιωσιμότητας της ΟΝΕ θα αποδειχθεί η οικονομική αλληλεγγύη. Για να υπάρξει, όμως, μεγαλύτερη αλληλεγγύη, ο Βορράς θα πρέπει να πειστεί πως η ανάληψη ενός βραχυπρόθεσμου κόστους ή ρίσκου θα τον ωφελήσει μακροπρόθεσμα – η αλληλεγγύη, με άλλα λόγια,

προϋποθέτει ένα ευρύτερο πολιτικοοικονομικό όραμα (Hall, 2014, σ. 1235). Δυστυχώς, το όραμα αυτό απουσιάζει σήμερα από την Ευρώπη.

Η συνεκτική ουσία που κρατά την Ευρωζώνη ακόμα ενωμένη είναι, κυρίως, ο φόβος του τεράστιου κόστους που θα είχε η διάλυσή της. Ως τότε, όμως, ακόμα; Ήδη, στις τελευταίες εκλογές σε Αυστρία, Ολλανδία και Γαλλία, άνοιξαν τεράστια ρήγματα. Το επόμενο κρίσιμο τεστ θα γίνει στην Ιταλία. Ας ελπίσουμε πως η Ευρωζώνη θα αλλάξει πορεία πριν να είναι πολύ αργά.

Βιβλιογραφία

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

ΓΚΑΡΓΚΑΝΑΣ, Ν. (2013) “Η αντιμετώπιση της κρίσης της ζώνης του ευρώ και η μετάβαση προς μια πιο ολοκληρωμένη Οικονομική και Νομισματική Ένωση”, *Παρατηρητήριο για την κρίση, κείμενο πολιτικής, Νο. 10*, Μάιος. http://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2013/05/POLICY-PAPER-No10.2013_N%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BB%CE%B1%CE%BF%CF%82-%CE%93%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%B3%CE%BA%CE%AC%CE%BD%CE%B1%CF%82.pdf (πρόσβαση: 3 Αυγούστου 2017).

ΚΑΤΣΙΚΑΣ, Δ. (2012α) “Η ισχύς εν τη πιστώσει: η Γερμανία και το έλλειμμα ηγεσίας της Ευρωζώνης”, στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 39, σελ. 59-83.

ΚΟΥΤΣΙΑΡΑΣ, Ν. (2013) *Οι καιροί αλλάζουν – εμείς; Κείμενα για την Ευρωπαϊκή πολιτική οικονομία πριν και μετά την κρίση*, Αθήνα, Παπαζήση.

ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ, Ν. και ΚΑΤΣΙΚΑΣ, Δ. (2016α) “Τα οικονομικά της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης”, στο: ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ, Ν. (επιμ.) *Ευρωπαϊκή Ένωση: δημιουργία, εξέλιξη, προοπτικές*, Αθήνα, Κριτική, σελ. 149-189.

ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ, Ν. και ΚΑΤΣΙΚΑΣ, Δ. (2016β) “Οι πολιτικές προϋποθέσεις της ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης”, στο: ΜΕΤΑΞΑΣ, Α-Ι. Δ. (επιμ.) *Πολιτική Επιστήμη: Τόμος VII, Διεθνείς Σχέσεις*, Αθήνα, Σιδέρης, σελ. 291-314.

ΜΟΥΣΗΣ, Ν. (2015) *Ευρωπαϊκή Ένωση: Δίκαιο, Οικονομία, Πολιτική* [15^η έκδοση], Αθήνα, Παπαζήση.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ, Ε. (2012α) “Εισαγωγή: Η πολιτική της κρίσης στην Ευρωζώνη”, στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 39, σελ. 7-19.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ, Ε. (2012β) “Εθνική οικονομική πολιτική και κρίση χρέους: Έπεται κρίση της δημοκρατίας;”, στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 39, σελ. 84-105.

ΤΣΟΥΚΑΛΗΣ, Λ. (1998) *Η νέα ευρωπαϊκή οικονομία: στο κατώφλι του 21ου αιώνα* [μτφρ. Α. Παππάς], Αθήνα, Παπαζήση.

ΤΣΟΥΚΑΛΗΣ, Λ. (2014) *Η Δυστυχής Ένωση: η Ευρώπη χρειάζεται μια Νέα Μεγάλη Συμφωνία* [μτφρ. Κ. Καλτσάς], Αθήνα, Πατάκη.

ΤΣΟΥΚΑΛΗΣ, Λ. (2015) *Ποια Ευρώπη;* [2^η έκδοση, μτφρ. Α. Παππάς], Αθήνα, Ποταμός.

ΤΣΟΥΚΑΛΗΣ, Λ. (2016) *Υπεράσπιση της Ευρώπης* [μτφρ. Ρ. Γεωργιάδου], Αθήνα, Παπαδόπουλος.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

BALDWIN, R., DININO, V., FONTAGNE, L., DE SANTIS, R. A., TAGLIONI, D. (2008) “Study on the Impact of the Euro on Trade and Foreign Direct Investment”, *Economic Papers 321, Directorate-General for Economic and Financial Affairs*.
http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication12590_en.pdf
(πρόσβαση: 2 Αυγούστου 2017).

BARBER, T. και SPIEGEL, P. (2012) “Europe: a shift in the political wind”, *Financial Times*, 27 Απριλίου.

BECK, T. και PEYDRO, J. L. (2015) “Five years of crisis (resolution) – some lessons”, στο: BALDWIN, R. και GIAVAZZI, F. (επιμ.) *The Eurozone Crisis: a Consensus View of the Causes and a Few Possible Remedies*, A VoxEU.org eBook, σελ. 63-71. http://voxeu.org/sites/default/files/file/reboot_upload_0.pdf (πρόσβαση: 28 Ιουλίου 2017).

COLLIGNON, S. και DIESSNER, S. (2016) “The ECB’S Monetary Dialogue with the European Parliament: Efficiency and Accountability during the Euro Crisis?”, στο: *Journal of Common Market Studies*, 54(6), σελ. 1296-1312.

DE GRAUWE, P. (2011) “The Governance of a Fragile Eurozone”, *CEPS Working Document No. 346*, Μάιος.
<https://www.ceps.eu/system/files/book/2011/05/WD%20346%20De%20Grauwe%20on%20Eurozone%20Governance.pdf> (πρόσβαση: 28 Ιουλίου 2017).

DYSON, K. (1999) “The Franco-German relationship and Economic and Monetary Union: Using Europe to ‘bind Leviathan’”, στο: *West European Politics*, 22(1), σελ. 25-44.

EICHENGREEN, B. (2012) “European Monetary Integration with Benefit of Hindsight”, στο: *Journal of Common Market Studies*, 50(S1), σελ. 123-136.

EICHENGREEN, B. (2013) *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία μετά το 1945* [μτφρ. Ε. Παγουλάτου], Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

EUROPEAN CENTRAL BANK (2008) *The International Role of the Euro*, Ιούλιος.
<https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/euro-international-role200807en.pdf>
(πρόσβαση: 3 Αυγούστου 2017).

EUROPEAN COMMISSION (2012) *New crisis management measures to avoid future bank bail-outs*, δελτίο τύπου, 6 Ιουνίου. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-570_en.htm (πρόσβαση: 2 Αυγούστου 2017).

FEATHERSTONE, K. (2012) “Le choc de la nouvelle? Maastricht, déjà vu and EMU reform”, στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 39, σελ. 20-39.

FELDSTEIN, M. (1997α) “The Political Economy of the European Economic and Monetary Union: Political Sources of an Economic Liability”, στο: *Journal of Economic Perspectives*, 11(4), σελ. 23-42.

FELDSTEIN, M. (1997β) “EMU and International Conflict”, στο: *Foreign Affairs*, 76(6), Νοέμβριος/Δεκέμβριος, σελ. 60-73.

FRIEDMAN, M. (1997) “The Euro: Monetary Unity to Political Disunity?”, στο: *Project Syndicate*, 28 Αυγούστου.
<https://www.project-syndicate.org/commentary/the-euro--monetary-unity-to-political-disunity> (πρόσβαση: 3 Αυγούστου 2017).

HALL, A. P. (2014) “Varieties of Capitalism and the Euro Crisis”, στο: *West European Politics*, 37(6), σελ. 1223-1243.

HODSON, D. (2009) “EMU and political union: what, if anything, have we learned from the euro’s first decade?”, στο: *Journal of European Public Policy*, 16(4), σελ. 508-526.

HUGHES, K. (2011) “European Politics and the Euro Crisis: Ten Failures”, *Friends of Europe Policy Paper*, Νοέμβριος. <http://www.index.hr/images2/Policy-paper-European-Politics-and-the-Euro-Crisis%20-Ten-Failures.pdf> (πρόσβαση: 3 Αυγούστου 2017).

KATSIKAS, D. (2012β) “The Greek Crisis and the Search for Political Leadership”, στο: *The International Spectator*, 47(4), σελ. 49-56.

KUNDNANI, H. (2011) “Germany as a Geo-economic Power”, στο: *The Washington Quarterly*, 34(3), σελ. 31-45.

LAFFAN, B. και SCHLOSSER, P. (2016) “Public finances in Europe: fortifying EU economic governance in the shadow of the crisis”, στο: *Journal of European Integration*, 38(3), σελ. 237-249.

PISANI-FERRY, J. (2006) “Only One Bed for Two Dreams: A Critical Retrospective on the Debate over the Economic Governance of the Euro Area”, στο: *Journal of Common Market Studies*, 44(4), σελ. 823-844.

PISANI-FERRY, J. (2012) *Η Αφύπνιση των Δαιμόνων* [μτφρ. Μ. Μητσός], Αθήνα, Πόλις.